

כור ההיתוך - בין הלכה למעשה

מיכל צוויג

מנהיגים טרנספורמטיביים מציבים יעדים לחברה ומצדיקים זאת במונחים של ערכים אידאולוגיים המקובלים על תומכיהם [...] מנהיגות טרנספורמטיבית מתכוונת במודע לצייד את החברה ב'מוח מנחה' ולהעניק לה מ'רוחה המדריכה' [...] היא נותנת לפוליטיקה תחושה ברורה של כיוון [...] ומשתדלת להניע את החברה כולה, או חלקים גדולים ממנה, לסייע בתהליך הטרנספורמציה [...] היא עשויה אפוא לסמל או לאפיין עידן שלם או תקופה שלמה.¹

המוח המנחה של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות היה דוד בן-גוריון, והרוח הייתה רוחה של מפא"י, מפלגת השלטון. בן-גוריון היה מנהיג בעל תכונות טרנספורמטיביות ברורות מכיוון שדאג ליצור, להגדיר, לעצב, לשנות ולהפעיל את רצון העם. כך הוא הצליח לממש את רוב ההחלטות האסטרטגיות שבחר בהן. הוא עשה זאת באמצעות חינוך, הטפה, שכנוע ומתן דוגמה אישית. אולי מקצת החלטות ההן היו מוטעות בדיעבד, אך ככל אחת בולטים התעוזה שלו, יכולת ההולכה שלו והחזון.

מדינת ישראל לא דמתה לרוב מדינות העולם שהשתחררו בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים משלטון זר וזכו בריבונות; בישראל לא זו בלבד שהוקם משטר חדש אלא שנוצר עם חדש. עם הקמת המדינה – פסגת הישגיה של התנועה הציונית – היה צפוי שקיבוץ הגלויות יעמוד בראש מעייניה ויהיה האתגר הגדול והייעוד המרכזי שלה.

1 פיטר מדינג, 'בן-גוריון כמודל למנהיגות פוליטית דמוקרטית', יהדות בת זמננו, 5 (תשמ"ט), עמ' 34-35.

נושא העלייה עמד במוקד המאבק על ארץ ישראל כל שנות המנדט הבריטי (הספרים הלבנים), ומאבק זה התעצם בשנים האחרונות למנדט (הציונות הלוחמת) עד שנעשתה המערכה על העלייה זהה למאבק על המדינה.

הכרזת העצמאות פתחה לרווחה את שערי הארץ לפני העולים. סוף-סוף מכסת העלייה אינה תלויה בשלטון זר אלא בהנהגה הפוליטית. אי-תלות זו הובילה לעלייה אדירת ממדים, ממאי 1948 עד סוף שנות החמישים, וזו קיבלה את הכינוי 'העלייה הגדולה'. ההחלטה כיצד לדאוג לכל מאות אלפי היהודים שעלו בשנים הראשונות למדינה לא הייתה נטולת קשרים פוליטיים. זרם העולים שהלך וגדל במהירות מיקד סביבו את תשומת לבן של המפלגות, והגביר את המתח ביניהן, שכן היה להן ברור שמשקלם של העולים מבחינה פוליטית מכריע.² המבנה הריכוזי ששקד בן-גוריון להשליט במדינה, בעיקר ככלי חיוני ליישום רעיון הממלכתיות אשר הוביל, חיזק את מעמדה של מפא"י, שכן רוב הטיפול בעולים נעשה על ידי מוסדות הממשלה והסוכנות – ובהם היו למפא"י כוח רב ועמדה שלטת.

'מצב הגמוני' – כתב קימרלינג – 'הוא מצב שבו הצליח החלק הדומיננטי בתוך המדינה לגייס את מירב האליטה הפוליטית, המוסרית והאינטלקטואלית על מנת לכפות את השקפת עולמה ואת ה"היגיון" שבסדר החברתי הקיים על הקבוצות הכפופות לה ואף להגדיר להן את צורכיהן ואת האינטרסים שלהן'.³ השלטון בארץ תאם את ההגדרה הזו מכיוון שבשלושת העשורים הראשונים למדינה שלטה השקפת עולמה של מפא"י ברוב תחומי החיים. הדבר נעשה על ידי גיוס קבוצות העילית השונות, ועל כך אפרט בהמשך הדברים.

מפא"י יצרה צופני הפעלה תרבותיים, אלה הכניסו את חברי הקולקטיב באמצעות מילים ומונחים לתוך עולם מובנה ומסודר בהתאם לצרכיה, וכך גייסה אותם ואת רגשותיהם. הליך זה נחשב מנגנון שמבטיח קיום תקין של הגמוניה,⁴ ואכן, הוא הוכיח את עצמו במשך כמה עשורים. דוגמה

2 דבורה הכהן, 'היבטים פוליטיים של קליטת העלייה הגדולה עם הקמת המדינה', הציונות, מאסף יא (1986), עמ' 385 [להלן: הכהן, 'היבטים פוליטיים לקליטת העלייה הגדולה'].

3 ברוך קימרלינג, 'מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1945-1948)', סוציולוגיה ישראלית (1999), עמ' 1681 [להלן: קימרלינג, 'היווצרותה של הגמוניה'].

לצופן הפעלה בשנות החמישים הייתה המונח 'מיזוג גלויות'; הוא המיר את המונח 'קיבוץ גלויות', והדגיש את המגמה החברתית-תרבותית של קליטת העלייה, לפי מפא"י.

הנהגת המפלגה, שמצאה את עצמה בעימות עם מגזרים שונים ביישוב הוותיק, תלתה את תקוותה בעולים, ציבור שעשוי היה להיות משענה העיקרי. מפא"י לא רק חתרה להגביר את כוחה האלקטורלי המידי, אלא שאפה שציבור העולים יהיה בסיס תומכיה בעתיד. גישה זו מיקדה את תשומת הלב בפעולה אינטנסיבית בתחום ההסברה והחינוך, בהחדרת הערכים והאוריינטציות שדגלה בהם. למעשה, במאבק על דמותה התרבותית-חברתית של המדינה לא השתתפו כל המחנות במידה שווה. מחנה הימין, שלא דגל במהפכה חברתית כמו מחנה השמאל, לא ייחד מאמץ רב לקליטה החברתית של העולים. בתנועת העבודה לעומת זאת היה לנושא הקליטה החברתית של העולים מקום חשוב.⁵

בן-גוריון הוא שהוביל נושא זה, הוא הבין את החשיבות הרבה בעיצוב הזהות הקולקטיבית של העם, עם כינונה של המדינה, כחלק מתהליך התגבשות האומה. בן-גוריון סבר שחשוב מאוד ליצור בסיס משותף לאומה המתהווה; בחזונו הוא ראה אומה אחידה הפועלת בהתאם לאתוס הציוני החלוצי. מסיבה זו הוא בחר במדיניות הקליטה של כור ההיתוך, כמדיניות שמטרתה למזג את כל העדות וליצור את הדמות הארץ-ישראלית הרצויה.

הן בשל אופי השלטון הריכוזי של המנהיגות והן מתוך סדר עדיפות וחשיבות שונה במפלגות לנושא הקליטה החברתית לא היה השיח בנושא מדיניות הקליטה רחב. מבדיקה שלי הן בדברי הכנסת והן בסטנוגרמות של ישיבות הממשלה לא התקבלה החלטה ברורה ומסודרת שהאידאולוגיה המכונה 'כור ההיתוך' היא המדיניות החברתית הקולטת שתעצב את זהותו של העם. זהו אחד ממאפייני ההגמוניה – מצב של שליטה שגם אם הוא מכוון לשרת אינטרסים מסוימים של חלק מוגדר בתוך הקולקטיב, הוא מוצג ומוכנה כאילו את טובת הכלל הוא משרת, ובכלל זה את טובתו של כל יחיד בתוכו.⁶

4 ש.ש.

5 הכהן, 'היבטים פוליטיים לקליטת העלייה הגדולה', עמ' 400.

6 קימרלינג, 'היווצרותה של הגמוניה', עמ' 168.

ההגמוניה המפא"יניקית פעלה באמצעות המעגל של העילית הפוליטית, הכלכלית והתרבותית ובאמצעות שתי פריפריות חברתיות – הפריפריה ששייכה את עצמה והרגישה חלק לא נפרד מהסדר הקיים והפריפריה שנהנתה ממנו. במקרה זה היו אלה רוב הוותיקים, האשכנזים, החילונים ובעלי הדימוי העצמי הסוציאליסטי-הלאומי. הם היו 'חיילי ההגמוניה' שהתגייסו בהתנדבות, אפילו בלי לחשוב על כך, והעתיקו את הסדר החברתי-תרבותי שהיה כה נוח להם. מבחינתם ומבחינת קבוצות העילית, הדרך שפעלו בה שירתה את העולים ואת המדינה כאחד. אם כן, יש להרחיב את המונח 'הגמוניה' למעגל נוסף של אותו חלק באוכלוסייה המשמש סוכן מגויס עצמית, שבכל מצב של אינטראקציה מחנך את החלק של האוכלוסייה שצריך להיות מחונך מחדש, ומפקח עליו.⁷

הנה כי כן, בן-גוריון ואתו 'חיילי ההגמוניה' החליטו כי יש לאמץ את עקרון 'כור ההיתוך' כמדיניות חברתית בשנות החמישים, רעיון שמקורו בראיית המדינה כישות מחנכת, כאשר סוכנות היישום של האידאולוגיה לפרקטיקה היו: בית הספר, צה"ל ומפעל ההתיישבות החקלאית. מאמר זה יבקש לבחון מדיניות זו, מבית מדרשו של בן-גוריון, כמו שהיא באה לידי ביטוי בשנות העלייה הגדולה בשלושת הסוכנים המרכזיים כאמור, תוך כדי בחינת ייסוד הכוונה והפרקטיקה שהופעלה בכל אחד מהם. החלטה זו של בן-גוריון סימלה את האידאלי בעיניו, אך מימושה בפועל היה רחוק מלהיות אידאלי, כדרכה של מציאות. פער זה הוא שייבחן בהרחבה במאמר זה.

מבוא - העלייה הגדולה

מדינת ישראל הכריזה במגילת העצמאות שלה כי היא מדינה הפתוחה לעלייה חופשית לכל יהודי. הכרזה זו וכן דעתו התקיפה של בן-גוריון שלא להגביל את העלייה הובילו לעלייה אדירת ממדים ממאי 1948 עד סוף שנות החמישים; זו מכונה 'העלייה הגדולה'. צירוף של נסיבות יצר מצב של גאות אדירה בממדי העלייה בשנה הראשונה לקיומה של המדינה ובשנתיים שלאחר מכן. למעשה הייתה זו תקופת השיא בעלייה, מיולי 1948 עד יולי 1951 הוכפלה האוכלוסייה

7 שם, עמ' 190.

היהודית בישראל (ממספר תושבים של 650 אלף הגיע המספר למיליון ו-322 אלף).⁸ נתון זה מעיד קצב העלייה המהיר ביותר של עלייה זו. באוגוסט 1951 חלה ירידה בממדי העלייה, והיא הופחתה מאוד עד שנת 1955, אז החל גידול בעלייה עד 1958.⁹

בעשור הראשון למדינה עלה מספר תושביה כמעט פי אחד וחצי. לתופעה זו לא היה אח ורע בארצות הגירה אחרות. היה זה אילוץ קשה מאוד, ששום חברה מחברות ההגירה בעולם לא נאלצה להתמודד אתו. תופעה חברתית ייחודית שחוותה המדינה החדשה, אשר נולדה אגב קשיים רבים וחרדת קיום. בארצות הגירה אחרות, שהמהגרים הם חלק מכריע מאוכלוסייתן, קלטה האוכלוסייה הגרעינית גלים של מהגרים (לדוגמה ארצות הברית ואוסטרליה), ואילו בארץ גלי העלייה הם שיצרו את רוב האוכלוסייה הבסיסית.¹⁰

ובכל זאת, אף על פי שהאוכלוסייה העולה הייתה הרוב, ואילו האוכלוסייה הוותיקה הייתה המיעוט, היו לאוכלוסייה הוותיקה הכוח והשליטה במישור הפוליטי, ולכן היא ששלטה בכל המנגנונים שעיצבו את החברה הישראלית המתהווה. הסימנים הבולטים של תקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים הם הנטייה לפטרונות והתביעה לדומיננטיות מצד הקולטים.¹¹

היקף העלייה וקצבה גרמו לכך שלעתים עברו שנים בין בואם של העולים לקליטתם בתעסוקה, בשיכון ובהבטחת שירותים ציבוריים. פער זה גרם לכך שמאות אלפי אנשים היו נתונים במצב של ארעיות מבחינת מגורים ותעסוקה והיו מנותקים מהתרבות ומהחברה הישראלית הוותיקה. אוכלוסייה זו חיה במעין מובלעות אקולוגיות וחברתיות-תרבותיות

8 משה ליסק, 'המהפכה הדמוגרפית-חברתית בשנות החמישים: קליטת העלייה הגדולה', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), 'עצמאות - 50 השנים הראשונות, ירושלים 1998, עמ' 51 [להלן: ליסק, 'המהפכה בשנות החמישים'].

9 שם.
10 [בלי שם מחבר], 'ברית בין הבתרים', בתוך: יעקב קופ (עורך), פלורליזם בישראל - מכור היתוך ל'מעורב ירושלמי', המרכז לחקר המדיניות החברתית, ירושלים 2000, עמ' 1 [להלן: קופ, פלורליזם בישראל].

11 משה ליסק, 'העלייה הגדולה של שנות החמישים: כמה הרהורים בפרספקטיבה היסטורית', הצינונות, מאסף יד (1989), עמ' 216 [להלן: ליסק, 'העלייה הגדולה'].

שנקודות המפגש ביניהן ובין האוכלוסייה הוותיקה היו מצומצמות ורובן מתווכות על ידי המגנגונים הקולטים.¹²

מלבד הקשיים הרבים שנבעו מהקצב המהיר של העלייה, אשר דרש מציאת פתרון מהיר למגורים, לתעסוקה, לחינוך, לבריאות ועוד, התווסף קושי נוסף – ההרכב הדמוגרפי והחברתי שלה, שעד מהרה היה לבעיה המרכזית של המדינה, המעסיקה את החברה הישראלית עד היום.

רוב היישוב הקולט היה מעולי אירופה. בשנת 1951 חלה התפנית הגדולה – הייתה זו הפעם הראשונה בתולדות שיבת ציון המודרנית שילידי אירופה ואמריקה היו למיעוט בקרב העולים. את מקומם תפסו, למשך שנה בלבד, ילידי אסיה; ודחקו אותם ילידי צפון אפריקה, שבשנת 1952 היו הרוב.¹³ הגירה זו, שהציפה את הארץ, הייתה מגוונת מאוד. חלקים ניכרים מאוכלוסייתה היו בעלי מכוונות פוליטית, תרבותית ודתית שונה מזו של הקהילה היהודית הוותיקה בארץ.

כדי לעצב מדינה חדשה, שרוב אוכלוסייתה עולים חדשים בני עמים שונים, באופן שהיא תוכל לעמוד על הרגליים ולהתקיים, ההנהגה ראתה צורך לנקוט מדיניות שתמנע כאוס, כלומר ליצור תשתית חברתית אחידה. היה זה צורך השעה, לדעתה, וכדי לשמור על אפשרות קיום במציאות הקיימת, הייתה זו חובה לממש אידאולוגיה שתעשה מן הערב רב עם. בן-גוריון הבין את החשיבות ביצירת בסיס תרבותי-חברתי משותף לעם המתחדש בציון:

אין אנו מביאים לארץ עדרים של בעלי חיים שמספיק להעבירם, להאכילם ולשכנם, אלא המוני אנשים יהודים, שלא על הלחם לבדו יחיו. אנו מעלים לארץ עם יחיד במינו, מפוזר בכל קצווי תבל, המדבר בלשונות רבות, הניח תרבויות זרות, נפרד לעדות ושכטים שונים בישראל. ומוטל עלינו להתיר מחדש כל הציבור הרב והמנומר הזה, לצקת אותו בדפוס של אומה מחודשת. עלינו לעקור המחיצות הגיאוגרפיות, התרבותיות, החברתיות והלשוניות המפרידות בין החלקים השונים ולהנחיל להם לשון אחת, תרבות אחת, אזרחות אחת, נאמנות אחת, חוקים חדשים ומשפטים חדשים.¹⁴

12 שם, עמ' 205.

13 ליסק, 'המהפכה בשנות החמישים', עמ' 18.

14 דוד בן-גוריון, מאמר בשנתון הממשלה תשי"א, כוכבים ועפר, רמת גן 1976, עמ' 33 ולהלן: בן-גוריון, כוכבים ועפר.

שימושי המונח 'כור היתוך' במדינת ישראל

רעיון כור ההיתוך (melting pot) מקורו בראיית המדינה כישות מחנכת. המדינה שיצרה את המונח היא ארצות הברית. מונח זה ביטא – ועדיין מבטא – דעה המקובלת על רוב האמריקנים על אודות משמעות תהליך האמריקניזציה והדרך שנוצרו בה האומה החדשה והאדם החדש, המכונה Homo Americanus.¹⁵ מונח זה בהקשרו הישראלי מבטא את אידאולוגיית הקליטה בעשור הראשון למדינה, שדרשה מהעולים להשיל מעליהם את עברם, את המסורת, את המורשת ואת התרבות שלהם, כחלק מתהליך יצירת האומה הישראלית.

הייתה זו גישה שביקשה לעצב את דמות היהודי החדש,¹⁶ והיא קיבלה חיזוק מגישות דומות שרווחו במאה העשרים וביקשו ליצור אדם חדש כמו בברית המועצות (שם דגלו במונח 'חינוך מחדש'), שם ראו בחינוכו של האדם הסובייטי החדש את התנאי להצלחת הקומוניזם, או בארצות הברית, שם ביקשו לצרוף את המהגרים יוצאי התרבויות השונות לדמות חדשה – אמריקני.

גישה זו הייתה נפוצה מאוד בארץ מימי העליות השנייה והשלישית. דמות זו נבנתה בהתאם לאידאולוגיה החלוצית, שהעולים מאותן עליות ראו בה תורה מקודשת. קיום המצוות של חקלאות והגנה היו בגדר עבודת קודש. זו הייתה הנורמה הנכונה, וחריגה ממנה נתפסה ככפירה. אופיים הדתי כביכול של הנורמות והערכים החלוציים בא לידי ביטוי גם בעומק חדירתם לרוב תחומי ההוויה האישית והחברתית ובהיקפה. האינטנסיביות שעסקו בהם בכתב ובעל פה, בייחוד במסגרות המפלגתיות והתרבותיות של תנועות הפועלים לפלגיה, מעידה על מעורבות רבה ועל שאיפה לעצב אורח חיים כולל.¹⁷

בתקופת הדור השני לאותן עליות שלטה המגמה של השרשת החדש ויצירתו בתבניות מוסדיות, שיובטחו בהן רציפות הישגי המהפכה

15 יוסף גורני, 'כור ההיתוך החלקי במחשבה ובמעשה הציוניים', הצינונות, מאסף יג (2001), עמ' 4 ולהלן: גורני, 'כור ההיתוך החלקי'.

16 אניטה שפירא, יהודים חדשים ויהודים ישנים, תל אביב 1998, עמ' 155 ולהלן: שפירא, יהודים חדשים ויהודים ישנים.

17 עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל אביב 1997, עמ' 41-42.

ויציבותה. כבר אז הדרך המרכזית להשגת המטרות הייתה חינוך הדור הצעיר בהתאם לערכים החדשים.¹⁸ דרך זו, למימוש המדיניות, הופעלה גם בעלייה הגדולה. יסוד נוסף ביצירת היהודי החדש היה השרשת השפה העברית, שפת הלאום המתחדשת, על כל המשמעויות הערכיות והרבדים האידאולוגיים והרגשיים שהוטמעו בה.¹⁹ גישה זו ננקטה מתוך רצון ליצור יהודים נטולי סממנים גלותיים ולעשותם 'יהודים חדשים'. אתוס ה'אנטי-גלותיות' קשור בקשר אמיץ למונח 'כור ההיתוך' – הוא שלל בתקיפות את התרבות הגלותית שהביאו אתם העולים, ובמרכזו עמדה ההבחנה הערכית בין 'היהודי הגלותי' ל'יהודי החדש' – הארץ-ישראלי. מדיניות כור ההיתוך מצדה הייתה אמורה להסיר את הסממנים הגלותיים ולהעשיר את העולים החדשים בסגולות חלוציות.

המונח 'כור ההיתוך' על ציר הזמן

בשנות החמישים סברה הנהגת המדינה שהצורך בגישה זו חיוני ביותר מכיוון שכמות העולים עלתה על האוכלוסייה הקולטת. אין ספק כי הקולטים חששו שמא ייהרס כל מה שבנו במשך שנים, אם לא ימשיכו באותה מתכונת אידאולוגית. הם ראו בכך סכנה למדינה, ולכן מבחינתם מדיניות כור ההיתוך הייתה הכרח.

האמונה הייתה שהכנסת העולים ל'כור היתוך' תוציא מהם את שיירי התרבות הגלותית ותטבילם בארץ-ישראליות חדשה. בן-גוריון בחר במדיניות זו מתוך ראייה פרגמטית. הוא ראה בכך צו השעה:

אבל השאלה הבערת היא – כמו בכל שאלות חיינו – שאלת הזמן, הקצב. באמריקה פעל כור ההיתוך במשך שלוש מאות שנה, ותהליך ההתמזגות טרם נסתיים; אבל אמריקה יכולה לחכות, כי השלד העיקרי שלה היה איתן, ובטחונה היה רב, – ואיטיות הטמיעה או ההיתוך של ההמונים בני העמים הרבים והשוניים שזרמו לארצה לא גרמה לה

18 שם, עמ' 52.

19 שם, עמ' 63.

כל דאגה ופחד. לא כן ישראל. לנו אין זמן. ההיסטוריה דוחקת אותנו. עלינו לפעול במהירות. גם פיתוח הארץ ופיתוח תרבותנו וגם שמירת ביטחוננו מחייבים קצב מואץ ומזורז, כי אין יודע מה ילד יום [ההרגשה במקור].²⁰

אין ספק שהפרגמטיזם של בן-גוריון היה חיוני מאוד להתמודדות עם המצב הקיים. המצב בארץ באותן שנים היה מורכב. ככלל, העשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל היה עשור של גיבוש דפוסים ושל התעצבות מסגרות. כל דבר היה תקדים למה שיבוא אחריו. הארץ הייתה למדינה, והיישוב היה לעם. מדינת ישראל נאלצה להתמודד עם קשיים רבים עם כינונה. ראשון בהם היה הערעור מבחוצץ, גם על עצם קיומה וגם על ההישגים הטריטוריאליים שהשיגה במלחמה קשה ורבת-קרבנות,²¹ הישגים שהעולם ערער עליהם ואפילו לחץ לקצץ בגבולות החדשים שנוצרו. הקושי הנוסף היה ההתמודדות עם הצורך לקבוע כללי התנהגות חדשים שיתאימו לעקרון הממלכתיות. שתי התמודדויות אלו קשות גם בתנאים רגילים, אך הן הוחרפו במידה שסיכנה את עצם קיום המדינה הצעירה מחמת קשיים כלכליים ומבחנים חברתיים כבדים שבאו עליה כאשר הוכפלה האוכלוסייה עם העלייה הגדולה, בלי שגדלו משאביה בקצב דומה.²²

בזמן העלייה הגדולה החלו מדינות ערב לדבר על 'סיבוב שני', שיימחקו בו תוצאות הסיבוב הראשון של המלחמה. הן אף הכריזו על הסגר כלכלי ומדיני על ישראל. המצב הביטחוני היה מעורער. המדינה נמצאה במלחמת הישרדות קשה.

העלייה הגדולה הייתה אמורה לחזק את הארץ, לתת למדינה הצעירה תוקף ומהות – לבנות ולהיכנות בה. העולים החדשים יועדו לבניית הארץ ולשמירה על ביטחונה, ולשם כך ראה בן-גוריון צורך ליצור גוף חברתי מגובש, מאוחד ומתאים למטרות עיצוב דמות אדם יהודי חדש ולהיות לעם עצמאי בעל שלטון עצמי, חירות, אחריות קולקטיבית, אחדות יהודית.

20 דוד בן-גוריון, 'כור מצרף לעם', חזון ודרך, ג, תל אביב 1952, עמ' 256-257 [להלן: בן-גוריון, 'כור מצרף לעם'].

21 במלחמת העצמאות נפלו 6,000 חיילים ואזרחים, אחוז אחד ממספר בתושבים היהודים בארץ לפני הקמת המדינה.

22 דוד שחם, ישראל 40 השנים, תל אביב 1991, עמ' 28-29.

האמונה הייתה כי מיזוג שלל הגלויות לדגם אחד ייצור את החברה הראויה והדרושה:

למדינת ישראל לא ניתנה שהות של מאות שנים. גם משימת קיבוץ הגלויות ובנין הארץ, ועוד יותר משימת הביטחון, מחייבות אותנו לדחיקת הקץ [...] מדינת ישראל לא תיכון אלא כמדינה דמוקרטית; אפס, היא גם לא תיכון אם לא תתגבר בעוד מועד על מכשלת ההתפצלות וההתפוררות, על משבר הממלכתיות הנעוץ בריבוי סיעות, על סכנת המרחקים התרבותיים, הכלכליים והחברתיים שבין העדות, ולא תבטיח בפועל חופש המצפון לאדוקים לחופשים גם יחד, אגב השרשת ערכי – ישראל בחיי הפרט והכלל, לפי רוחו של כל אחד בתוכנו [ההדגשה במקור].²³

צו השעה באותן השנים דרש ליכוד חברתי. מלחמת העצמאות שהתנהלה בראשית העלייה הגדולה והמצב הביטחוני הרעוע והרגיש מאוחר יותר, ובכללו איום תמידי על קיומה של המדינה, חייבו לדעת המנהיגות יצירת אוכלוסייה עם מאפיינים משותפים – שפה אחת, אורח חיים חלוצי שפועל לבניית המדינה, חינוך זהה ותרבות אחידה. בדרך זו בחרה המדינה הצעירה להתמודד עם החשש שמא יגרמו הרקע השונה כל כך של קבוצות העולים והרב-גוניות החברתית-תרבותית למקצת הקבוצות להיות נחושות פחות בנכונותן להתמודד עם האיום החיצוני המתמיד.²⁴

התבטאות דומה בקשר לשאלת הזמן מצויה במכתב של בן-גוריון לנשיא המדינה מפברואר 1951: [...] אנחנו מוכרחים למזג אותם (את קיבוצי הגלויות) לעם אחד, בזמן מהיר, כי אנחנו מוקפים אויבים.²⁵ בדבריו של בן-גוריון בקשר למדיניות כור ההיתוך סוגיית הזמן נמצאת במקום מרכזי. הוא משווה את תהליך יצירת האומה האחידה באמריקה ואירופה לזו שצריכה להיעשות בישראל. הוא מזכיר שאצל אומות אחרות

23 דוד בן-גוריון, 'נצח ישראל', חזון ודרך, ד, תל אביב 1962, עמ' 281.

24 חיים אדלר ונחום בלס, 'הנוך לנער כפי דרכו', בתוך: קופ, פלורליזם בישראל, עמ' 136-137.

25 צבי צמרת, עלי גשר צר – החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות, ירושלים 1997, עמ' 382 הערה 10 [להלן: צמרת, עלי גשר צר].

היה זה תהליך ארוך וממושך, ובכל זאת, הוא טוען כי במדינת ישראל יהיה זה אחרת, קצר יותר, מהיר יותר. זה הפרגמטיזם הבן-גוריוני, שמנסה למצוא פתרונות למצב הקיים, הלא אפשרי כמעט, שנחוש בדעתו להתמודד עם המציאות, ולא לדחותה, ומעז ליצור שינוי ולהסתכן. אלא שזהות וחברה אי-אפשר ליצור מהר. לא בכדי נמשך תהליך זה במדינות אחרות זמן רב.

פרנאן ברודל הציע להבחין בשלושה קצבים היסטוריים – הזמן המהיר של הפוליטי והאירועי; הזמן הבינוני של המחזורים הכלכליים והזמן הארוך של הסטרוקטורות הגדולות של האנושות.²⁶ יצירת זהות חברתית, ובכלל זה אומה אחידה, היא פעולה השייכת לזמן הארוך. שינוי מנטליות בזמן קצר הוא מטרה כמעט לא אפשרית. בן-גוריון רצה לעשות פעולה השייכת לזמן הארוך – ליצור תודעה קולקטיבית אחידה – בזמן קצר, מתוך תפיסתו כי זהו הכרח המציאות.

יצוב חברת מופת - עולים מול ותיקים

אידאולוגיית כור ההיתוך במהותה הייתה רצופה כוונות טובות, בראשה עמד הרצון ליצור חברת מופת. הדרך להשיג זאת היא לחבר את העולה, ותהא מדינת המוצא שלו אשר תהא, לתרבות הצברית הארץ-ישראלית שהתפתחה בעליות הקודמות.

תרבות זו נשענה בעיקר על שלילת האלמנטים הגלותיים (בעיני החברה הקולטת) ועל אימוץ רוח החלוציות והשפה העברית, והיא ביטאה את תרבות המערב בגוון ישראלי. ולא בכדי, שהרי החברה הקולטת הייתה רובה ככולה מורכבת מיוצאי אירופה, שהכירו את אורח החיים האשכנזי ואת המורשת התרבותית שלו בלבד. החברה הקולטת, ובן-גוריון בראשה, האמינה בצדקת דרכה, ולכן ניסתה לעצב את העולים בהתאם לתפיסה זו. 'הצלחת הקליטה פירושה היה מלכתחילה השתלבות העולים החדשים במערך החברתי של הותיקים. פירוש זה בהוראתו הפשטנית התקבל תחילה ללא עוררין',²⁷ כתב ליסק.

26 שלמה בן עמי, 'על הזמן הקצר ועל הזמן הארוך', זמנים, 55 (1996), עמ' 14.

27 ליסק, 'מהפכה בשנות החמישים', עמ' 23.

צורכי התקופה היו ברורים לבן-גוריון: שפה עברית, הגנה עצמית, עבודה עברית, התיישבות. הוא רצה לבנות חברה בהתאם לצרכים אלו, ומדיניות כור ההיתוך שימשה כלי ליצירת המודל הרצוי.

דמותה של החברה הישראלית הרצויה נשענה על המסגרת האידאולוגית הציוינית האנטי-גלותית, החילונית והאירופית. ראשי היישוב והמדינה סברו שהיעדר של בניין הארץ יושג אם יתמזגו העולים עם אורח החיים שהיה מקובל על בני הארץ בתקופות העליות החלוציות, אורח חיים המבוסס על:

- המורשת האשכנזית המסורתית שהופרתה ושונתה בעקבות העימות עם תכנים לא יהודים מודרניים
- הסוציאליזם
- ההשכלה החילונית.²⁸

ליהודים הבאים מכל קצות עולם הוצבה התביעה להשתנות ולהתאים את עצמם לתרבות החדשה. למעשה, יישומו של העיקרון 'כור היתוך' החל במעורבות אינטנסיבית, ולעתים קרובות בוטה, בכל תחומי החיים של העולים – ממסגרות התיישבות וסוגי התעסוקה עד היגינה אישית, תכנון משפחה וחינוך. בתחום התרבותי-נורמטיבי, כגון פולקלור, סגנון לבוש ואורחות חיים, אימץ היישוב הקולט ברצינות רבה את רעיון מיוזג הגלויות.²⁹

השינויים בתחומי החיים נדרשו הן מהעולים האשכנזים והן מהעולים המזרחים, כדי ליצור סולידריות. אך התשתית של התרבות הצברית החדשה הייתה ההויה התרבותית של היהודים ממזרח אירופה, ולכן השינוי שנדרשו העולים האשכנזים לחולל היה מזערי לעומת השינוי שנדרש מהעולים המזרחים,³⁰ שכן נדרש מהעולים שינוי תרבותי לא רק בתחום הטכניקה, ובכלל דרכי העבודה, הטיפול והיצירה, אלא שינוי באפיוני התרבות, כלומר בערכים, בגישות, בעמדות, באמונות, בדרכי החשיבה, בתכונות הלשון, בצורות התנהגות, בנורמות חברתיות,

28 אבי פיקאר, 'רב תרבותיות – הדרך לכור היתוך חדש', מפנה, 34 (2001), עמ' 13 [להלן: פיקאר, 'רב תרבותיות'].

29 ליסק, 'המהפכה בשנות החמישים', עמ' 32.

30 שם, עמ' 14.

בתחושות, ביחסים חברתיים ובתכונות אישיות. העולים החדשים נדרשו לאמץ ערכים בהתאם לאתוס החלוצי.

האוכלוסייה הוותיקה שאפה לעשות את העולים דמות החלוץ, שהייתה בעלת מאפיינים שונים ומשונים לרוב העולים אשר הגיעו למדינה בשנות החמישים. דמות זו הייתה אף זרה יותר לעולים מארצות האסלאם מכמה סיבות: הם דיברו בניב שונה של עברית, הם היו בעלי אוריינטציה דתית חזקה, הקשר למסגרת המשפחתית היה חזק יותר ומשמעותי יותר, סגנון הלבוש היה אחר, חסרו להם ההשכלה, נורמות תחרותיות כמו במערב לא היו קיימות אצלם, המוזיקה והריקודים הישראליים היו בעלי אופי תרבותי שונה מאוד מזה שהכירו, ומונחים רבים במישור האידאולוגי-פוליטי היו זרים להם לחלוטין, כגון 'ציונות מדינית', 'סוציאליזם', 'מודרניות', 'קולקטיביזם' ו'חלוציות'.³¹

מכל מקום, בן-גוריון ורבים מהמנהיגים שפעלו לצדו האמינו כי למדינה יש יעדים ייחודיים וכי זכותה – ואם נתייחס למה שנעשה בפועל נראה כי ראו בכך חובתה של המדינה – לעצב את דפוסי החיים של אזרחיה. בן-גוריון ראה במוסדות המדינה כלים למימוש מדיניות כור ההיתוך שייחנכו את האזרחים לערכים הראויים. מבחינתו, מדיניות זו הייתה בניין המדינה, ולבניין זה ישנה משמעות רוחנית עליונה, הבאה לידי ביטוי בשלושה תחומים עיקריים: שירות בצבא, לימוד בבית הספר והתיישבות באזורי הספר.³² בכלים אלו הוא שאף ליצור מתוך ההטרוגניות הרבה הומוגניות, שתהיה המסד לחברה החדשה. האתוס של מיזוג גלויות – חזונו של בן-גוריון – היה ראוי ורצוי, אך הוא נשק לאוטופי, ואכן הוא התנפץ אל מול סלעי המציאות (בכך אעסוק בהמשך הדברים). הרי בעיקרו של עניין, לא היו אלו חומרים שעברו את מכונת ההתכה, ולא גלויות הן שנמזגו לגביע, אלא אנשים, בני אדם בשר ודם, שבעיניהם היה החזון הצירי הזה מציאות כואבת. למקצתם, אידאולוגיית הקליטה צרבה והותירה בהם צלקות מלוות כאב ותסכול, ועדיין הם לא שכחו.

31 ליסק, 'העלייה הגדולה', עמ' 207-208; הנ"ל, 'דימויי עולים – סטריאוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים', קתדרה, 43 (מרס 1987), עמ' 139.

32 גורני, 'כור ההיתוך החלקי', עמ' 17.

סוגי היישום: הפרקטיקות המרכזיות של מדיניות כור ההיתוך

בית הספר

מערכת החינוך ככלל ובית הספר היסודי בפרט שימשו סוכן של מדיניות כור ההיתוך, שדגלה בהחדרת אותה 'דת לאום ציונית' לכלל האוכלוסייה, ובעיקר לעולים שבה, אשר מדיניות זו הייתה זרה לרובם. דוגמה לכך היא דבריה של עדה פישמן-מימון, שהייתה חברה ב'ועדה לבעיות העלייה והקליטה בשנתיים הראשונות לייסוד המדינה', שהקים מרכז מפא"י, ועסקה שנים רבות בחינוך ובקליטת עלייה: 'ישנה מידה רבה של זרות למפעלנו ולערכים הקדושים לנו וכי יש לחשוש כי ימצאו ביישוב אזרחים שהם מחוסרי ידיעות אלמנטריות'.³³

הביטוי 'מפעלנו' מתייחס לתנועה הציונית, ובפרט לשיא הגשמתה – מדינת ישראל, כמו שהצטיירה בעיני ותיקי היישוב. הערכים הקדושים' הם ערכי האידאולוגיה החלוצית (שהתייחסו בעיקר לשני תחומים: לחקלאות ולהגנה), שבזכותם, כך בעיני הציבור הוותיק, קם וקיים ה'מפעל'. המונח 'ידיעות אלמנטריות' הוא מונח מהשיח הציוני, על אודות המפעל הציוני, שלדעת הוותיקים היו בסיס חיוני לתקשורת אישית, והכרחי להתערות במקום.

גם בן-גוריון ראה בערכים האלו – ידיעת הלשון העברית, מונחים מתולדות ישראל, ידיעת הארץ וזיקה לערכים ציוניים וחלוציים – יתרון שעתיד האומה, ביטחונה וכושר עצמאותה תלויים בו. בבית הספר ראה את מקום המפגש הראשון שיאפשר את צמצום הפער המהותי הזה. בכך יהיה בית הספר הצעד הראשון לבניית אומה עברית, אחידה ועצמאית.³⁴

בתקופת היישוב ובשנה הראשונה לקיומה של מדינת ישראל ניהלו את מערכת החינוך שלושה זרמים אידאולוגיים מרכזיים, בשלוש מערכות חינוך אוטונומיות מקבילות. כל זרם חינוכי – הכללי, העובדים והמזרחי – קבע בעצמו את עקרונותיו הפדגוגיים, בנה את תכניות הלימודים שלו,

33 צבי צמרת, ישראל בעשור הראשון – יחידה 7, התפתחות מערכת החינוך, תל אביב 2003, עמ' 29 ולהלן; צמרת, התפתחות מערכת החינוך.

34 בן-גוריון, 'כור מצרף לעם', עמ' 255.

הכשיר את מוריו בדרכו שלו, ופיקח - כמעט בלעדית - על הנעשה במוסדותיו.³⁵

בן-גוריון עמד בראש המתנגדים לקיומם של זרמים פוליטיים-מפלגתיים בחינוך מכיוון שאלו לדעתו הנציחו את הפירוד בעם. כיוון החינוך שלו היה ברור: חינוך העם כולו על פי האתוס הציוני-הפועלי-החלוצי. לשם כך דרש את ביטול הזרמים ואת הכנסת כל התושבים היהודים לכור היתוך, שיצאו ממנו מלוכדים ומאוחדים כ'ישראלים'. עם זאת, לא נחסך כאן השיקול הפוליטי, שכן בן-גוריון האמין כי ביטול הזרמים יגביר את השפעת מפלגתו על המתרחש במערכת החינוך.³⁶ הזרמים בחינוך לא בוטלו בחמש השנים הראשונות לקיומה של המדינה, על אף תמיכתו של בן-גוריון בדבר, אך יזמה אחרת שלו, הקשורה לתחום החינוך, יצאה לפועל מהר - חקיקת חוק חינוך חובה (1949). חוק זה חייב כל הורה לבחור בזרם הפוליטי-אידאולוגי שבמוסדותיו יתחנכו ילדיו. פועל יוצא מחוק זה היה מאבק חריף בין המפלגות על חלוקת עוגת השלטון.³⁷ בכל יישוב מיישובי הארץ פעלו 'ציידי נפשות' (זה היה המונח!) שביקשו לגייס למסגרותיהם תלמידים רבים ככל האפשר, ובעיקר עולים חדשים, שמכורח הנסיבות היו מודעים פחות להבדלים בין הזרמים והיה אפשר להשפיע עליהם ביתר קלות. לא פעם נעשה הדבר מתוך זלזול בדעתם ובהשקפת עולמם של ההורים, שכן הוותיקים, כמו שנכתב לעיל, סברו כי הם יודעים מהו החינוך הנכון והרצוי.³⁸

סעיף מיוחד בחוק ללימוד חובה תש"ט שלל מהעולים החדשים ממחנות העולים את הזכות לבחור את זרם החינוך שבמוסדותיו ועל פי ערכיו יתחנכו ילדיהם. לעומת כלל מערכת החינוך, שניתנה בה להורים זכות בחירה בין ארבעה זרמי חינוך שונים,³⁹ במחנות העולים הופעלה מערכת בשם 'החינוך האחיד'. הפרדה זו בין מערכת החינוך של כלל ילדי ישראל

35 צמרת, התפתחות מערכת החינוך, עמ' 13.

36 שם, עמ' 52.

37 שלמה סבירסקי, חינוך בישראל - מחוז המסלולים הנפרדים, תל אביב 1990, עמ' 38 [להלן: סבירסקי, חינוך בישראל].

38 שם, עמ' 39-40; צמרת, התפתחות מערכת החינוך, עמ' 7.

39 לשלושת הזרמים האמורים התווסף זרם אגודת ישראל, שהוכר עם חקיקת חוק חינוך חובה.

ובין מערכת החינוך לילדי העולים, בחינוך האחיד, באה לידי ביטוי גם בהפרדת סמכויות במשרד החינוך עצמו. האגף לחינוך במשרד הופקד על ניהול מערכת החינוך לכלל הילדים, והמחלקה לתרבות ניהלה את מערכת החינוך האחיד.

בעקבות קשיים בהקמת מערכת החינוך בראשית המדינה התעלם השלטון משאלות הנוגעות להוראה ולחינוך של אוכלוסיית העולים. מחלקת התרבות, בראשותו של נחום לוין – איש מפא"י, בעל השקפת עולם ציונית סוציאליסטית – נטלה עליה את המשימה הזו מרצונה החופשי, ובמשך הזמן הלכה והתחזקה התמיכה שקיבלה מהסוכנות ומהממשלה. הוקמה מערכת חינוך מיוחדת לילדי העולים, שביקשה להנחיל להם תכנים וערכים אחידים בנוסח האתוס החלוצי-התיישבותי. מערכת זו נכפתה על העולים, והיא התחשבה אך מעט בזיקתם של רוב העולים לדת ולמסורת היהודים.⁴⁰

מערכת זו תאמה את הגישה הסטראוטיפית ואת הרגשת העליונות והפטרנליזם, ששימשה רבים מקרב היישוב הוותיק. רובם בירכו על העלייה הגדולה אך חששו מהשפעת העולים – הן של שרידי השואה מאירופה והן של יוצאי ארצות האסלאם – על החברה ועל המדינה. למרות ההתלהבות הכנה מעצם עליית ההמונים, נשמעו הסתייגויות מאיכות האנשים שהגיעו לארץ עם פתיחת שעריה. דובר על נחשלות, על פרימיטיביות ועל לבנטיניות בקרב העולים מארצות המזרח; ועל חשדנות קיצונית, על אינדיבידואליזם ואפילו על בורות ועל תרבות נמוכה בקרב עולי שארית הפלטה.⁴¹ לכן עלתה הקריאה להפעיל את מכבש 'כור ההיתוך'. ותיקי היישוב לא הוכללו כלל במדיניות זו, הם עמדו בצד והנדסו את דמות החברה הרצויה. אף שההנהגה הייתה מודעת לפערים ולהבדלים בין הקולטים לנקלטים ובין האוכלוסיות השונות של הנקלטים (העולים ממזרח אירופה לעומת העולים ממדינות אסיה ואפריקה), לא תוכננו תכניות קליטה וחינוך דיפרנציאליות. בן-גוריון וחבריו למפלגה, מעצבי מדיניות החינוך, ראו בעצמם יוצרי תרבות יהודית ישראלית חדשה. מטרת

40 צבי צמרת, ימי כור ההיתוך – ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950), ירושלים 1993, עמ' 78-80.

41 משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים 1999, עמ' 58-59 [להלן: ליסק, כישלון כור ההיתוך].

מערכת החינוך הייתה לשנות את האנשים, להתכנס ולצרפם לתרבות חברתית אחת, שערכיה תואמים את אלו של מפא"י, המפלגה ששלטה שליטה כמעט מוחלטת במערכת החינוך של המדינה בשנותיה הראשונות,⁴² והיא שהביאה להקמתם של בתי הספר האחידים לעולים החדשים.

בחודש מרס 1949 נערך מפגש של בן-גוריון עם שלושים וחמישה סופרים ואנשי רוח כדי לעסוק בהיבטים החינוכיים והתרבותיים של הקליטה או במילים אחרות – לחשוב כיצד לעצב את הישראליות של העולים. רובם המוחלט של המוזמנים היה גברים, אשכנזים, מקורבים למפלגות השמאל, ואף לא יוצר דתי או איש רוח אורתודוקסי אחד. 'מגוון' המוצאים והאידאולוגיות של הנוכחים בפגישה מבהיר מעצמו באיזו רוח ראה בן-גוריון לנכון לעצב את האומה. יש להניח כי במפגש, שעלה ממנו כי בידי הדוברים קיימת התרבות המתקדמת האחת, וחייבים להנחיל אותה במהרה לעולים החדשים, מצא בן-גוריון גושפנקה וחיוזוק לרעתו.⁴³

'אוכלוסין שאינם יודעים איש את שפת רעהו ואין הם מעורים בתרבות האומה ובידיעת הארץ אינם צמודים ודבוקים בחישובי תרבות משותפת וחזון לאומי – אינם עם המסוגל לעמוד ביום צרה בפני אויבו וצורריו',⁴⁴ זה הדבר אשר הוביל כנראה את בן-גוריון לתמוך בחינוך האחיד. מטרתו הייתה להקנות לעולים ציונות כמעט מונוליתית, שהלאווים שלה היו ברורים: לא גלותיות, לא שמרנות דתית, לא תרבות עדתית. בכל אלו ראה את העבר, שיירדים שיש להוציא למען עתיד טוב יותר, וככל שייעשה הדבר מהר יותר, כן ייטב. החינוך האחיד היה אמור לזרז תהליך זה, שכן הוא היה מכוון מטרה, וכוון לאוכלוסיית העולים בלבד, ששלושת האלמנטים שנאסרו היו חלק רב-חשיבות ביותר באורח חייהם.

מערכת החינוך האחיד, שנוצרה מתוך פחד של פיצול והריסת הקיים ואף מתוך רצון כן להשריש בעולים את התרבות הנכונה, המתקדמת והמקדמת, לא הצליחה במשימתה המגבשת. נהפוך הוא, היא יצרה מסלול ברור של הפרדה ואי-שוויון. הנפגעים העיקריים היו העולים מארצות ערב, שהיו שבעים וחמישה אחוזים בערך מיושבי מחנות העולים (צורת התיישבות שנוצרה עבור עולים משלהי 1948), ושבעים אחוזים בערך

42 צמרת, עלי גשר צר, עמ' 142.

43 שם, עמ' 143-144.

44 בן-גוריון, כוכבים ועפר, עמ' 25.

מיושבי המעברות (צורת התיישבות עבור עולים שנוצרה באמצע שנת 1950).⁴⁵

תגובות על החינוך האחיד החלו להישמע בהזדמנות רק במחצית השנייה של 1949, כשעלו ארצה קרוב לרבע מיליון עולים, רובם המכריע מארצות המזרח. אז החלה שאלת החינוך האחיד של העולים להציק יותר ויותר. המתנגדים העיקריים היו העולים מתימן, שהיו כולם אורתודוקסים. הם התנגדו בעצמה גוברת לתהליך ה'ישראליוזיה', וזעמו על הכפייה האנטי-דתית (חילול שבת על ידי המדריכים, רובם המכריע חילונים גמורים, ולפיכך דוגמה לא רצויה). מאבקם נגד ההגמוניה של מפא"י נחשב המאבק הדרמטי ביותר בתולדות קליטת העלייה בשנות החמישים, וביסודו עמד הוויכוח על מהות המורשת החברתית והתרבותית שיש להנחיל לעולים בתהליכי המיזוג וההיתוך.⁴⁶

כדי להשקיט את הרוחות מינה בן-גוריון בינואר 1950 ועדת חקירה ממלכתית בראשותו של השופט גד פרומקין, כדי לחקור את ענייני החינוך במחנות העולים. תפקידה של הוועדה היה בראש ובראשונה לברר אם יש אמת בהאשמות בדבר כפייה אנטי-דתית במחנות העולים. ועדה זו חשפה הליכים ומעשים כמעט שגרתיים של כפייה בוטה וחמורה, שבוצעה בחסות משרד החינוך והתרבות ושליחי תנועת הפועלים.⁴⁷ היא גם מתחה ביקורת חריפה על דעותיהם הקדומות, על שיטות החינוך שלהם ועל גישתם המתנשאת כלפי העולים ותרבותם. הוועדה מיהרה להסיר כל חשד של מדיניות מכוונת מצד הממשלה לכפייה אנטי-דתית, אך הטילה את כל האחריות על המחלקה להנחלת הלשון ולקליטה תרבותית במשרד החינוך (בעקיפין על שר החינוך שז"ר, וזה התפטר בעקבות כך) בראשותו של נחום לוין, והוא אולץ להתפטר בעקבות הדו"ח. ההמלצה העיקרית של הדו"ח הייתה להעביר את החינוך במחנות למחלקת החינוך של משרד החינוך ולהעניק ליושבי המחנות אותן אפשרויות חינוך שהיו ליתר הורי הילדים היהודים בארץ.⁴⁸

45 סבירסקי, חינוך בישראל, עמ' 47-51.

46 ליסק, כישלון כור ההיתוך, עמ' 69.

47 שם, עמ' 70.

48 קימרינג, 'היווצרותה של הגמוניה', עמ' 187.

ייתכן שמסקנות ועדת פרומקין היו הערעור הפומבי והרשמי הראשון על עקרון כור ההיתוך, שכן חברי הוועדה קראו לבטל את החינוך האחיד ולהנהיג חינוך רב-גוני, התואם את השקפות הורי התלמידים.⁴⁹ מכל מקום, גם לאחר פרסום הדו"ח לא חלו שינויים של ממש בניסיונות להשלת 'זרם העובדים', ובעיקר 'זרם העובדים הדתי', על ילדי העולים. אלא שהעולים ראו גם בזרם זה מעין אמצעי חלופי ל'העבירם על דתם' ולהמירה ל'דת הסוציאליסטית', שכן המערכת כולה – על תכניה ועל מוריה – התנהלה ברוח המהפכה הציונית, רק ללא כפייה אנטי-דתית בוטה. על כל פנים, הזרם ודאי לא תאם את המודל האורתודוקסי או את המודל של הדתיות המזרחית והעממית יותר כמו שהכירוהו בארצות מוצאם.⁵⁰

סיכום סטטיסטי לפי הערכה של רוברטו בקי, ראש הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה של מדינת ישראל, מצליח להבהיר מדוע אותה דרך שהייתה פשוטה להנהגה ולנציגיה הייתה כה קשה לעולים ופסולה מעיקרה: מתוך שמונים אלף העולים החדשים שנמנו עם תלמידי בתי הספר היסודיים בשנת הלימודים 1951-1952, שישים אלף למדו בבתי ספר שכל תלמידיהם היו עולים חדשים, ו-9,000 למדו בכיתות נפרדות בבתי ספר כלליים קיימים. חיבור של המספרים מורה כי שמונים ושישה אחוזים מכלל התלמידים החדשים למדו בנפרד מן התלמידים הוותיקים, וסביר להניח כי רובם היו מזרחים.⁵¹

אחד ההבדלים החשובים והעקרוניים ששימרו את הפערים בין שתי האוכלוסיות היה המחסור במורים. המורים המוסמכים העדיפו לעבוד במרכזים המבוססים, ואילו הלא מוסמכים לימדו במעברות מכיוון שהמורים הוותיקים סירבו ללמד שם. תחלופת המורים בבתי הספר של יישובי העולים הייתה גבוהה, ובכלל יחסם לעבודה היה בעייתי. המורים באו מרחוק, ולכן הם היו עייפים ורמת ההשקעה שלהם הייתה פחותה. מלבד זאת, יחסם לאוכלוסייה היה זר ומנוכר, בהתאם לדעות שרווחו בציבור הוותיק על העולים.⁵²

49 ליסק, כישלון כור ההיתוך, עמ' 72; צמרת, עלי גשר צר, עמ' 156.

50 קימרינג, 'היווצרותה של הגמוניה', עמ' 188.

51 סבירסקי, חינוך בישראל, עמ' 52.

52 שם, עמ' 52-56.

החששות מפגיעה במורשת התרבותית חברתית והרצון לעשות את האומה ישראלית הם שאפשרו ואף עודדו את מדיניות כור ההיתוך בבתי הספר. אלא ש'המפגש הבית ספרי הטיפוסי היה רחוק מן הדימוי הנגזר ממיתוס "כור ההיתוך"⁵³. מדיניות זו, כמו שיושמה במערכת החינוך, עשתה את הפעולה ההפוכה. ברור כי הדבר נעשה לא במזיד אלא מתוך אמונה אמיתית בצדקת הדרך. עם זאת, האמונה העיוורת הזו של ההגמוניה דחקה את העולים, ובעיקר את יוצאי ארצות האסלאם לתחתית סולם הריבוד.⁵⁴ עוד מילדות, בעקבות מדיניות כור ההיתוך, המפלה לרעה את ילדי העולים הללו, נחסמו דרכי ההתקדמות שלהם.

בתזכיר שהגיש ד"ר משה סמילנסקי, אז מנהל מוסד סאלד למחקר חינוכי בירושלים,⁵⁵ בשנת 1956, צוין כי הקשיים מתגלים עוד בכיתה א': כרבע מתלמידי כיתה זו ביישובי העולים נשארו כיתה, לעומת ארבעה אחוזים בלבד בכתי ספר אחרים; ככל שעולה רמת בית הספר, כן ייצוגם של תלמידים אלו הולך וקטן; בכיתה יב היו תלמידים מזרחים 7.8 אחוזים בלבד, באוניברסיטה העברית היה שיעורם חמישה אחוזים, ובטכניון 3.6 אחוזים.⁵⁶ בן-גוריון הצליח בסופו של דבר להשפיע, והוביל את המפלגה ואת המדינה לחינוך ממלכתי (חוק החינוך הממלכתי אושר בכנסת באוגוסט 1953). אמנם הדרך לא הייתה קלה, וכללה מאבקים והחלפת ממשלות, אך בסופו של דבר הוא מימש את חזונו והחדיר את הערכים הרצויים (לדעתו), בקרב כל חלקי האוכלוסייה, ובייחוד בקרב העולים.⁵⁷ אחת הסיבות להצלחת צעד זה היא שבשנים הראשונות שלאחר קום המדינה חל גידול ניכר במספר התלמידים במוסדות זרם העובדים. זרם זה נעשה הגדול והדומיננטי במערכת החינוך בעיקר בזכות ההצלחה שנחל ב'ציד הנפשות' (משמע בעקבות פיתויים ולחצים מצד פעילי הזרם). התפתחות זו עוררה בקרב מנהיגיו הרגשה שכבשו את מערכת החינוך, ולכן אפשר לבטל את

53 שלמה סבירסקי, זרעים של אי-שוויון, תל אביב 1995, עמ' 82 ולהלן: סבירסקי, זרעים של אי-שוויון.

54 ליסק, 'העלייה הגדולה', עמ' 205-206.

55 מתוך אתר הבית של הפנימייה על שם שטיינברג.

56 סבירסקי, חינוך בישראל, עמ' 57.

57 הכהן, 'היבטים פוליטיים לקליטת העלייה הגדולה', עמ' 401; צמרת, עלי גשר צר, עמ' 194.

הזרמים וליצור חינוך ממלכתי, שהרי מבחינתם ממילא יישמרו הישגיו של הזרם המרכזי.

בן-גוריון היה מנהיג שמטרתו הייתה לשרת את החברה ואת האינטרס הציבורי, אך הוא לא דאג ליצור בסיס רחב לזהות הישראלית, ולכן חלקים רבים באוכלוסייה לא הצליחו להשתלב בזהות שיצר. האינטרס הציבורי, כמו שהוא ראה כנכון, היה חד-ממדי, ובמקום לאחד הוא הבלוט שסעים רבים.

עם הזמן החלו להצטבר ידיעות על כישלונה של מערכת החינוך בקליטתם של ילדים מזרחים לשורותיה. למעשה אימוץ מדיניות האינטגרציה בשנת 1968 היה בבחינת הודאה כי החזון של כור ההיתוך בבתי הספר אינו מתממש. מסגרת האינטגרציה, שעוררה התנגדות עזה ביישוב הוותיק, הייתה למעשה פתרון זמני, כמו הצבא, ולא הצליחה אף היא ליצור מיוזג גלויות,⁵⁸ אך דיון זה חורג מענייננו.

צה"ל

בן-גוריון האמין כי צה"ל, אשר ראו בו את 'צבא העם', הוא המסגרת היחידה העשויה לעצב מחדש את היהודים שהגיעו לארץ (ולא משנה באיזה גיל עלו) כאזרחים של המדינה החדשה. כך התבטא בביטוי בהרצאה שנשא באפריל 1950 בכנס הפיקוד הגבוה של צה"ל, ואלה דבריו: 'חלק גדול, אולי הגדול, של קבוץ הגלויות – רק מסגרת צבא ההגנה לישראל תוכל לחנך אותו'.⁵⁹

בעיני בן-גוריון, היה בעלייה הגדולה ערב רב של אנשים שלא הותאמו לחיים במדינה דמוקרטית מודרנית. לכן הוא סבר שרק עיצוב של ההמונים הללו ועשייתם אזרחים בני תרבות (והכוונה היא לתרבות המערבית מודרנית, כמו שנכתב לעיל) עשויים להבטיח את עמידתם ביום הפקודה. היה זה ערך עליון מבחינתו, שחובה להטמיע אותו בכל אחד מבני החברה החדשה – 'אספסוף לא ילחם בתנאים שאנחנו נצטרך להילחם על קיומנו',

58 סבירסקי, חינוך בישראל, עמ' 85-86.

59 מרדכי בראון, 'צבא, חינוך ותרבות בראשית תקומת המדינה', בתוך: ישראל ברטל (עורך), העגלה המלאה – מאה ועשרים שנות תרבות בישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 77 ולהלן: ברטל, העגלה המלאה.

אמר לקצינים, 'קיבוץ גלויות מביא לנו אספסוף. היתוך האספסוף הזה, גיבושו מחדש, גיבוש אנושי, יהודי, ישראלי [...] רק על בסיס זה אפשר להקים אחר כך את הצבא'.⁶⁰

אף על פי שהצבא מטבעו הוא מערכת לא דמוקרטית, ראו בו מעצבי החינוך בצה"ל וראשי הפיקוד הבכיר את אחד ממרכיבי המבנה הדמוקרטי ההולך ומתהווה בישראל. הם אף האמינו כי ביכולתם ומחובתם לנצל את השירות בצה"ל כדי להקנות לחיילים, ובעיקר לעולים שבאו מארצות אשר לא הכירו בהן את כללי המשחק הדמוקרטיים, את אשיות המשטר ואת מעמדו של היחיד בתוכו. הם תלו את אמונתם זו בשלושה דברים: בעקרון כפיפותו של הצבא לסמכות האזרחית; בסגנון הפיקוד האופייני לצה"ל, שטיפח ואף חייב את הערך 'אחרי', שלפיו המפקדים הולכים בראש ונותנים דוגמה אישית לחיילים; ובמערכת הזכויות והחובות המוגדרות המחייבות הן את החיילים והן את המפקדים.⁶¹

בן-גוריון ראה בצה"ל גוף רב-תחומי, שאמור ויכול למלא שליחות כפולה: 'הוא גם שומר הביטחון והשלום של המדינה והוא גם אחד המכשירים המרכזיים בחינוך הדור הצעיר ובעיצוב דמות האומה [...]'.⁶² ביטוי לתפיסה זו ולהסכמה הרחבה בנוגע אליה הוא חוק שירות הביטחון, שהתקבל בכנסת בספטמבר 1949 ברוב קולות מוחץ וללא כל התנגדות (!). משמעות החוק הייתה שכל חייל חויב בתשעה חודשים לפחות של הכשרה חקלאית, ומטרתו הייתה 'להנחיל לצבאנו שתי תכונות יסוד הדרושות לבטחוננו: כושר צבאי וכושר חלוצי'.⁶³ חוק זה למעשה לא בוצע מעולם מכיוון שבמהרה התברר כי צה"ל סובל מעומס יתר של משימות וכי הוא לא יצליח למלא את כולן. למרות זאת, חזונו של בן-גוריון לראות בצה"ל 'גורם מחנך, מעלה ומבריא'⁶⁴ התגשם במידה רבה, אלא שמשימה זו הוטלה על מערכת החינוך הכללית של צה"ל ולא הייתה קשורה להכשרה החקלאית דווקא. ההישג המרשים ביותר של מערכת החינוך ה'צה'לית' בשנות החמישים היה בתחום הנחלת הלשון וההשכלה הכללית לחיילים

60 שם.

61 שם, עמ' 85.

62 בן-גוריון, 'כור מצרף לעם', עמ' 254.

63 בן-גוריון, 'כוכבים ועפר', עמ' 37.

64 שם, עמ' 36.

עולים. קציני ההשכלה של צה"ל לא התחבטו הרבה בשאלות עקרוניות בדבר שימור מורשתם הייחודית של העולים, שהגיעו מגלויות שונות, אלא הם יישמו ללא כל סייג את 'אסטרטגיית האפורטופסות', בהתאם למדיניות כור ההיתוך.⁶⁵

הגדנ"ע (גדודי נוער) היה הכלי המשלים לצבא מכיוון שהוא היה המסגרת לחינוך חלוצי של כלל הנוער לפני גיוסו לצבא. הגדנ"ע נועד להיות מעיין תנועת נוער ממלכתית, אלא שהפעילות בו התנהלה במדים ובמסגרת צבאית. בן-גוריון רצה לנצל את השירות בגדנ"ע לשם הקניית ערכים חברתיים ולאומיים כחלק מהתהליך החינוך של כלל הנוער.

בכינוס מפקדי גדנ"ע שנערך ב-29 בנובמבר 1951 נשא בן-גוריון נאום שכותרתו 'כור מצרף לעם', וכשמו כן תוכנו – פירוט התפקיד של הצבא ככלל ושל הגדנ"ע כפרט ככלי לביצוע מדיניות כור ההיתוך. בנאום נאמר שחוק חינוך חובה חל על ילדים בני שש עד שלוש עשרה, ולכן בגילים ארבע עשרה עד שמונה עשרה ישנם כמאה אלף נערים ונערות, וכשמונים אלף מהם לא קיבלו שום חינוך – עברי או כללי.

בן-גוריון ראה בנוער את עתיד האומה, ולכן היה מעוניין להכניסו בגיל המתאים למסגרת הגדנ"ע – 'היתוך מהיר של הגלויות יתכן אך ורק בקרב הנוער הזה, שיצא מכלל ילדות ולכלל בגרות לא הגיע, ויש ביכולתנו לעצבו ולצור דמותו לפי צורכי התקופה המכרעת של הנחת היסודות [ההרגשה במקור]',⁶⁶ אמר לעת סיום נאומו. בפסקה האחרונה העלה את הטענה שאם יצליח הגדנ"ע להקיף את כל הנוער בגילים שש עשרה עד שמונה עשרה (הם הגילים שדמותו של האיש המבוגר מעוצבת בהם), 'יהפך באמת (הגדנ"ע) לבית היוצר של אומה אחידה, מלוכדת, מושרשת באהבת מולדת, מופעמת ביצר חלוצי ובכוח גבורה. אחרות האומה תיכון רק על אלה'.⁶⁷

אף שראה בן-גוריון גם בבית הספר היסודי 'כור מצרף נאמן' ל'הריסת מחיצות העדות' ול'איחוי קרעי התפוצות', הוא הטיל ספק ביכולתו הבלעדית למזג את הגלויות.⁶⁸ מבחינתו, מטרת הגדנ"ע הייתה להיות

65 ברטל, העגלה המלאה, עמ' 79-81.

66 בן-גוריון, 'כור מצרף לעם', עמ' 257-258.

67 ש.ס.

68 ש.ס.

כלי עזר למימוש האידאולוגיה. בזאת הוא ראה את הייעוד ההיסטורי של הגדנ"ע – הכשרת בני העלייה החדשה לחיי היצירה האזרחית וניצול שירותם בגדנ"ע לצורכי קליטתם הרוחנית במדינת ישראל.⁶⁹ עם זאת, גם העולים עצמם הרגישו בטבעיות בצורך דחוף להתאים את עצמם לתרבות הקולטת ולהסתגל אליה. ידיעת השפה, הבנת השיח הרווח, הפנמת המיתוסים והסמלים שעמדו בתשתית אותו שיה והסתגלות אל הנורמות החברתיות היו גם מבחינתם המפתח להצלחה. השירות בצה"ל היה יכול לספק זאת מעצם היותו זירת מפגש המחייבת עבודה משותפת תוך כדי אינטראקציה יום-יומית מלאה בין האנשים, היוצרת חוויות קולקטיביות משותפות. בכך נתן צה"ל לרבים מהעולים החדשים הזדמנות להסתגל ולהשתלב בתרבות הקולטת במהירות⁷⁰ ולהגשים ערך מכונן ומרכזי בחברה הישראלית.

אלא שעל אף הפן החיובי האמור, שימר צה"ל את הפערים החברתיים שלא הצליחה להקטין מערכת החינוך (על כך בהמשך הדברים), ואף הגדיל אותם. שלמה סבירסקי בספרו זרעים של אי-שוויון מציין שהפערים התבטאו בסיכויי הקידום בסולם הפיקוד והתפקידים בצה"ל, דווקא משום שהוגדרו במונחים של הישגיות, הנשענים על מנגנוני המיון של מערכת החינוך (כך לדוגמה את אלו שסיימו בתי ספר תיכוניים טובים מושך צה"ל לתפקידים היוקרתיים יותר ואת אלו שסיימו בתי ספר תיכוניים מקצועיים הוא מגייס ליחידות יוקרתיות פחות. מלבד זאת, תפקידים רבים בצה"ל – הן במסגרת השירות הסדיר ועוד יותר מכך בשירות הקבע – חייבו תעודת בגרות כתנאי הכרחי לקבלה).⁷¹

אמנם בן-גוריון טען כי 'בצבא קיים שוויון גמור. לכל חייל – אותם המדים, אותו השכר, אותם התנאים, אבל עליכם [בנאומו הוא פונה לתלמידי תיכון בתל אביב] לדאוג לכך ששוויון זה לא יהיה חיצוני, פורמאלי בלבד, אלא שוויון אמת המתגלה בשותפות של ערכים וסיכויים [...]'⁷², אך

69 ברטל, העגלה המלאה, עמ' 88.

70 שם, עמ' 78.

71 שלמה סבירסקי, זרעים של אי-שוויון, עמ' 104-105.

72 שם, עמ' 95. הדברים לקוחים מתוך: דוד בן-גוריון, חזון ודרך, ה, תל אביב 1957.

למעשה תרם הצבא לעיצוב הגבול המעמדי-עדתי מבחינה הישגית. אכן, הצבא עמל על ביסוס השותפות בערכים בין הנמצאים בשורותיו, אך הוא לא התגלה כנותן הזדמנויות שוות בסיכויי ההתקדמות.

הצבא עיצב מערכת מיון קפדנית, שיועדה לברור מקרב המתגייסים את המועמדים ליחידות השונות (היה דירוג של יוקרה וחשיבות מבצעית ביניהן), ובתוך כל יחידה את אלה המיועדים לסיירת ולפיקוד. מנגנון מיון זה הופעל עוד בתקופת שהותם של המתגייסים העתידיים בתיכון, והסתמך רבות על מערכת החינוך, שסיווגה את התלמידים לפי רמת השכלה. משמע כי המערכת נהגה לא כאילו אין לה שום מידע קודם, אלא היא נשענה על המיון בבית הספר, כלומר השכלה פורמלית היא מרכיב חשוב גם בתהליך המיון לצורך הקידום בצה"ל. לפיכך הצבא, למרות המיתוס המציג אותו כ'כור היתוך' וכ'ממזג גליוות', שיקף למעשה ביתר שאת את המבנה המעמדי, כמו שגובש בבתי הספר.⁷³

בראשית שנות השישים היה שיעור הגברים בוגרי תיכון שהגיעו במשך שירותם לדרגת רב-טוראי לפחות שמונים וארבעה אחוזים, ואילו שיעורם בקרב בוגרי פחות משמונה שנות לימוד היה עשרים אחוזים בלבד. דא עקא שחלקם של בוגרי התיכון בקרב ילידי הארץ באותה עת היה ארבעים ושלושה אחוזים, ואילו בקרב ילידי אסיה ואפריקה תשעה אחוזים בלבד, ואילו חלקם של בעלי ההשכלה של פחות משמונה שנים בקרב עדות המזרח היה באותה תקופה שלושים ושישה אחוזים, ובקרב ילידי הארץ היה חלקם שבעה אחוזים בלבד. באותן שנים לא עלה שיעור בוגרי קורס הקצינים מקרב בני עדות המזרח על חמישה עשר אחוזים, וחלקם בצוותי אוויר היה כחמישה אחוזים, ואילו חלקם בכלל אוכלוסיית משרתי שירות החובה התקרב לחמישים אחוזים.⁷⁴

משמעות הדבר שצה"ל אכן תרם להרגשת ה'ישראליות' של העולים: הוא תרם תרומה ייחודית לקידום של בני השכבות החלשות, ליצירת רגשות שותפות ולתגבור כושר ההתמודדות שלהם במסגרת התרבותית הדרושנית (ובכללה נורמות, ערכים, שפה, אידאלים, ידע כללי והכרת מסורת גבורת העבר ולבוש) שהגיעו אליה. בתחום הזה עמד הצבא כמשימת המיזוג, אך הוא עשה זאת בלי לשבור את מדרג המעמדות, העדות והלאום שאפיין את

73 שם, עמ' 104-105.

74 ברטל, העגלה המלאה, עמ' 90, הערה 60.

המתגייסים המזרחים. על בעיה זו אפשר ללמוד מדבריהם של מורדי ואדי סאליב,⁷⁵ אשר לאחר שציינו את הערכתם הרבה לצה"ל על היותו מסגרת ללא אפליה לרעה וללא קיפוח, הוסיפו:

ברם, אליה וקוץ בה, לעיתים דווקא ההרגשה המאחדת של צעירי העדות השונות המשרתים בצה"ל, דווקא היא עלולה להחריף את תחושת הקיפוח והאפליה בפגישתם המחודשת עם המציאות האזרחית לאחר תום השירות. נקל לרדת למתרחש בנפשו של צעיר משוחרר צה"ל הפושט מדיו ומוצא את עצמו שוב בהווי האזרחי כשהוא מחוסר מקצוע, מחפש עבודה, ללא דיור הולם וללא יכולת נפשית לחזור לסדרי החיים שקדמו לשירותו הצבאי.⁷⁶

אייזנשטדט, בכיר הסוציולוגים הישראלים בשנות העלייה הגדולה, תהה מה טיב השפעתם החברתית והתרבותית של הצבא ושל מערכת החינוך בישראל. לדבריו,

ברור הוא, שיש בכוחן לשנות, לפורר מסגרות ישנות, לעורר שאיפות ולהניע להתנהגות חדשה, אולם באיזו מידה יש בהן כדי לגבש מסגרות חברתיות ותרבותיות חדשות? [...] ודאי שהן מלמדות צורות התנהגות חדשות, ובמידה מסוימת אף מקנות שאיפות וערכים חדשים, אבל תמיד קיימת הסכנה שכל אלה לא יתגבשו לדפוסי חיים חדשים אלא לשדות פעולה חברתית בלתי מאורגנת ובלתי יציבה.⁷⁷

דברים אלו נאמרו שש שנים בערך לפני שפרצו אירועי ואדי סאליב, שנחשבים על פי רוב הסימן הראשון לדעיכתה של מדיניות כור ההיתוך, ואף לכישלונה החלקי.

75 מהומות ואדי סאליב התעוררו בשנת 1959 על רקע של מצוקה כלכלית-עדתית בשכונה בשם זה בחיפה, שאוכלסה בעיקר בעולים מצפון אפריקה. פרשת ואדי סאליב הייתה סמל למאבק של שכבות המצוקה במסד האשכנזי, וסימנה בבירור את קיומה של 'ישראל השנייה'. לאירוע זה הייתה השלכה רבה על המערכת הפוליטית העתידיות.

76 סבירסקי, זרעים של אי-שוויון, עמ' 107. הדברים לקוחים מתוך דו"ח ועדת עציוני, אשר בדקה את אירועי ואדי סאליב שהתרחשו בשנת 1959.

77 שמואל נח אייזנשטדט, 'מיוזג העליות במדינת ישראל', חזות, א (תשי"ג), עמ' 152-153.

בראשית העלייה הגדולה הופנו העולים למחנות שהיו אמורים להיות מקום מיון בלבד לתקופת מעבר קצרה. אלא שמשך שהייה בהם הלך והתארך, ובסוף 1950 חיו בהם יותר ממאה אלף עולים, ששהייתם שם נמשכה יותר משנה. בשל המחסור בפתרונות דיור הוחלט להקים מעברות, כלומר ריכוזי עולים שיהיו מפוזרים בכל רחבי הארץ, בקרבת יישובים ותיקים. הרעיון המרכזי בתכנית היה לזרז את תהליך שילובם של העולים בחברה ובמשק של היישוב הוותיק. היה זה למעשה המפגש הראשון בין העולים לוותיקים. תכנית ההשתלבות לא יצאה לפועל, מספר העולים במעברות הלך וגדל, והן נהיו סוג חדש של מחנות עולים. ההבדל היחיד ביניהן היה שעל העולים במעברות הוטל לפרנס את משפחותיהם בכוחות עצמם.

לוי אשכול, ראש מחלקת ההתיישבות וגזבר הסוכנות אז, נאלץ להתמודד עם שתי בעיות עיקריות מתוקף תפקידו: מצוקת העולים ומחסור במתיישבים שיאכלסו את השטחים החדשים הרבים של המדינה. מחסור זה נגרם משתי סיבות: היעדר כוח משיכה כלכלי להבאת בעלי הון, משקיעים, יזמים ובעלי מקצועות נדרשים לפיתוח היישובים החדשים; והימנעות הוותיקים מלעבור למקומות שעתידיהם אינו ברור. הממשלה ראתה בהקמת מושבי עולים פתרון לשתי הבעיות. בשנת 1949 היא החלה בהקמתם של אזורי ספר והפנתה לשם את העולים (גם כי אלו סבלו ממצוקת דיור וגם באין מועמדים אחרים שהסכימו), כך הייתה התכנית לפיזור אוכלוסייה לתכנית לפיזור עולים.⁷⁸

למעשה בן-גוריון היה הראשון שראה בעולים מועמדים ליישום התכנית לאכלוס אזורי הפיתוח. לדבריו, בני הנוער, ובייחוד העולים, צריכים לקבל

קודם כל חינוך חקלאי שישריש אותם בחיי המולדת, ירגיל אותם לעבודה פיסית, יקנה להם הלשון, הרגלי התרבות וסדר ומשמעת לפני שיכנסו לצבא סדיר. הכשרה בחקלאות תאפשר הקמת יישובי

78 דבורה הכהן, "פיזור אוכלוסין" ו"מיזוג גלויות" – משימות מתנגשות? הניסיון של מושבי העולים, בתוך: אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך, ירושלים 2001, עמ' 109, 115 [להלן: הכהן, 'משימות מתנגשות במושבי העולים'].

ספר, שבלעדיהם לא ייכון הביטחון במדינה. יישובי-גבול אלה ישמשו חומת מגן ראשונה במדינת ישראל, לא חומת אבנים, אלא חומה חיה.⁷⁹

כך כתב בשנתון לממשלה כשהתייחס לחוק הביטחון. ביצועה של התכנית לפיזור אוכלוסייה היה נתון בידי הממשלה, שאת חבריה הניעו בעיקר שיקולים מדיניים וביטחוניים. ההנחה הייתה כי במקום שקיים יישוב – שם יעבור הגבול, והיא שהדריכה את בן-גוריון יותר מהאידיאל החקלאי-חלוצי ויותר מהצורך בצמצום הפער בין העולים לוותיקים.

הממשלה בחרה לפנות להתיישבות העובדת מתוך תקווה שהעולים יאמצו את הגישה הציונית הסוציאליסטית. הם גרסו כי קליטתם של העולים החדשים בערים הקיימות תהיה מעיין המשך הגלות, כלומר שהעולים עלולים להיות 'אזרחים לא פרודוקטיביים' למדינה. מנהיגי תנועות המושבים החליטו להיענות לפניית הממשלה. מטרתם הייתה לחולל שינוי חברתי ותרבותי בקרב העולים, כשהם צועדים בראש, מובילים ושולטים בתהליך הזה.⁸⁰ השינוי המהותי שניסו חברי תנועת המושבים לחולל בעולים כלל ניסיון לשנות את אורחות החיים ואת הערכים שלהם, שנראו לוותיקים חסרי חשיבות.

היה זה מהלך ברור של כפיית מדיניות כור ההיתוך, שכן האמצעים שעמדו לרשות המוסדות המיישבים היו רחוקים מלספק את צורכיהם ואת ציפיותיהם של המתיישבים החדשים. הרוב המכריע של העולים לא הכיר כלל את עקרונות המושב, והכשרתו לחיי חקלאות ושיתוף הייתה מזערית, אם בכלל. העולים נענו לקריאה להצטרף להתיישבות החקלאית לא מתוך הכרה אידאולוגית ולא מידיעה של הצפוי להם אלא בעקבות לחצים של המוסדות המיישבים ובתקווה להיטיב את מצבם הכלכלי, שהיה בכי רע.⁸¹

ההיבטים הפוליטיים שנלוו לתהליך קליטת העולים לא נעדרו גם מההתיישבות, שהייתה גם היא נושא למיקוח מפלגתי. מאחר שלרוב העולים לא הייתה זהות פוליטית מוגדרת, חילקו ביניהן המפלגות את

79 בן-גוריון, כוכבים ועפר, עמ' 37-38.

80 שם, עמ' 122.

81 דן גלעד ומשה שוורץ, ישראל בעשור הראשון – יחידה 3, התיישבות חקלאית, תל אביב 2001, עמ' 45-46 [להלן: גלעד ושוורץ, התיישבות חקלאית].

יישובי העולים לפי מפתח מוסכם, בלי שנשאלו העולים לדעתם. היה זה מעשה כוחני, שמוכיח שוב את הרגשת העליונות של הקולטים. מהלך זה אף היה לא דמוקרטי בהתחשב בעובדה שבמושבי העולים זרם החינוך הוכתב מלמעלה, לפי ההשתייכות המפלגתית של המושב.⁸²

ראשי ההתיישבות היו ערים לקשיי המתיישבים, אך אמנתם בצורך בהתיישבות חקלאית הייתה כה חזקה שלא היה אפשר לשכנעם להאט את קצב הקמתם או לצמצם את מספר המועברים להתיישבות. בלהט העשייה קיבלו עליהם ראשי ההתיישבות את האחריות המלאה למעשיהם, בידעם כי רבים מהעולים ישלמו מחיר אישי וחברתי כבד. ביצוע המשימה, מבחינת קובעי המדיניות – במקרה זה בניין הארץ בדרך החלוצית-פועלית של הפרחת השממה על ידי חקלאות עובדת – הצדיק את המחיר הזה.⁸³ בן-גוריון סבר כי שעת החירום הלאומית מחייבת הפניית רבים ככל האפשר להתיישבות חקלאית, גם אם אינם מתאימים לכך או מעוניינים בכך. אמנם המחויבות כוונה לכלל תושבי המדינה, אך על העולים – התלויים במוסדות הקליטה – היא נאכפה, ואילו לוותיקים ניתנה אפשרות בחירה חופשית.

תנאי החיים ורמת השירותים במושבי העולים בשנים הראשונות היו ירודים למדי, וככל שהשתפרו תנאי החיים בערים ובמושבות הוותיקות, כן החריפו הרגשות המצוקה והקיפוח של תושביהם. אך נכון יותר להשוות את התנאים במושבים למעברות (שכן הן היו החלופה המציאותית יותר לרוב המתיישבים במושבים), ובכך היה יתרון בולט למושבים, שסיפקו מידה מסוימת של ביטחון כלכלי.⁸⁴

אלפרד בונה, שהיה מנהל המכון למחקר כלכלי של הסוכנות היהודית בין 1943 ל-1948, אמר בוועדת התיכון הראשונה:⁸⁵

82 דבורה הכהן, עולים בסערה – העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים 1994, עמ' 144.

83 גלעד ושוורץ, התיישבות חקלאית, עמ' 33.

84 שם.

85 ועדת התיכון עסקה בתכנון העלייה הגדולה בשנות מלחמת העולם, והיא כללה מומחים בתחומי התכנון והכלכלה. מטרתה היו להכין תכנון לעליית מיליון יהודים, לתת תשובה לבריטים בדבר מוכנותו של היישוב לקליטה, שלא ידאגו.

אין כל טעם לעצום את העיניים לנוכח המציאות. אפילו האידיאל של החזרת אנשים עירוניים אל האדמה אסור שישלה אותנו ויגרום לנו להתעלם מן העובדה שלעולים החדשים יהיה הרבה יותר קל למצוא להם פרנסה מכובדת בסביבה נוחה ובמקצועות עירוניים, יותר מאשר בחקלאות.⁸⁶

מידע זה היה ידוע לבן-גוריון עוד מ-1942 מכיוון שהוא הקים את ועדת התיכון ועמד בראשה, אך עוד מראשיתה של התנועה הציונית היא התעלמה כמעט לחלוטין מהעיר וראתה בהתיישבות הכפרית את הכלי המרכזי להשגת מטרותיה. האידאולוגים הציונים ראו בהתיישבות זו התגשמות החזון ליצירת חברה חדשה ומופת חינוכי ולב לבו של המפעל היהודי הלאומי.

תחום ההתיישבות העובדת לא הוכיח 'אחדות נאמנה של אומה מחדשת נעוריה'. אמנם בן-גוריון רצה בכך מאוד, אך הדבר לא קרה בפועל, כמו שאפשר להבין מהדברים שנשא בוועידה החקלאית שהתקיימה בסוף 1955:

והציבור החלוצי שבחלוצי, אשר עשה הפלא הגדול של החקלאות העובדת, המשמש אבן פינה בבניין התקומה שלנו גם מבחינה יהודית וגם מבחינה אנושית, ואשר כל אחד מאתנו חייב להרכין ראשו בכבוד בפני מפעלו וחיוויו – לצערי ולתמהוני לא העריך את תמורה העמוקה שנתחוללה בחיינו, ולא נענה לצרכי העלייה החדשה [...] בלי עלייה זו אין מי שיפריח את השממה. תעברו במרחבי הדרום [...] תמצאו רק ישובים מעטים [...] ברובם הגדול הם יישובים של יהודי כורדיסטן, מרוקו, פרס, תימן ואחרים. המתיישבים האלה לא קיבלו ההכשרה שניתנה לנו: הם לא ירשו הערכים הספרותיים שאנחנו למדנו מברדיצ'בסקי, ממאפו, מברנר, מביאליק ומספרות הרוסית הריבולציונית.

[...] המוסדות המיישבים שולחים אותם לדרום, לחבל לכיש – והם הולכים כי אין בידם ברירה. הם לא יודעים מה שצפוי להם [...] הנוער

86 אילן טרואן, 'יצירת מדעי חברה ציוניים', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 491. הציטוט לקוח מתיקי נושא גופים, ועדת התיכון הראשונה, בארכיון בן-גוריון.

החלוצי שלנו, כשהוא הולך לנגב, יודע מה צפוי ואין הוא מפחד; הם אינם יודעים; אין זו אשמתם. הם לא למדו בכורדיסטן ובהרי האטלס מה שאנחנו למדנו, אבל הם בונים, הם הם מפריחי השממה והם הם מחזקי הביטחון שלנו, כי הם מיישבים את המרחבים הריקים [...] ולא באנו לעזרתם. רק מעטים הלכו אתם. גם אנחנו לא קפצנו מתוך חלל ריק [...] עמדה מאחורינו מסורת וירושה רוחנית גדולה, ועלינו להנחילה לעולים האלה, וננחילה רק אם נחיה אתם יחד. אני רואה את היעוד הגדול של דור החלוצים שלנו, להידבק בהמוני העולים שבאו מארצות המזרח, להתעלות אתם יחד, למען שהם יהיו כמונו ויביאו יחד אתנו את הניצחון למפעל הגדול והמופלא הזה של החקלאות העובדת.⁸⁷

בן-גוריון מתייחס לכך שהעולים צריכים לראות את הוותיקים כחלק מהם, אך למעשה מתוך דבריו עולה צורך שונה בתכלית, שהוותיקים יראו את העולים כחלק מהם, ויאפשרו להם להתקרב בכנות וללא הרגשת התנשאות. הקטע מצייר תמונת זרות עמוקה וסטראטיפית מצד בן-גוריון והמתיישבים הוותיקים כלפי העלייה המזרחית, הרגשה של פטרנליסטיות תרבותית ואמונה בצדקת דרכם של הציונים שעלו מאירופה. 'המדינה איננה יכולה לגזור על חלק מאזרחיה, שילכו ויתיישבו על הקרקע ודווקא על הגבולות', אמר בן-גוריון, אך לא פעל בהתאם לדבריו. סוכני המשטר, כלומר הממשלה והסוכנות, בחרו עבור העולים, והשיקולים הביטחוניים והמדיניים הם שהכתיבו את מדיניות פיזור האוכלוסייה. 'ההתיישבות החקלאית החדשה מילאה בהצלחה מרובה את המשימות שהועיד לה הממסד הפוליטי – תפיסת האדמות שנטשו הערבים, סיפוק צורכי המזון של האוכלוסייה, יישוב הארץ, פיזור האוכלוסייה, הקמת יישובי ספר והרחבת החקלאות והאוכלוסייה הכפרית בישראל',⁸⁸ אך משימה אחת מרכזית לא הוזכרה, האידאולוגיה שבשמה פעלו לא פעם – מיזוג הגלויות, המשימה שלא הושגה. ייתכן שהסיבה לכך היא שאידאולוגיה זו, של כור ההיתוך, כמו שבאה לידי ביטוי בתחום

87 דוד בן-גוריון, היעוד – להידבק בעולים, הוועדה החקלאית השמינית - רחובות, הוצאת המרכז החקלאי, אקטובר 1955, ארכיון בן-גוריון, שדה בוקר.

88 גלעדי ושוורץ, התיישבות חקלאית, עמ' 73.

ההתיישבות, שימשה לא פעם מסווה לשיקולים פוליטיים טהורים, והייתה בעצם מטרה משנית. ההתיישבות החקלאית, שהייתה עטופה באידאולוגיית כור ההיתוך, וכאמור רצתה למזג, כפתה בעצם שינוי מוחלט על העולה: בתרבותו, בעמדותיו, במניעיו, בהתנהגותו, וכן בפירוק מסגרותיו החברתיות והמשפחתיות המסורתיות.

מכשיר נוסף שעזר לפיזור האוכלוסייה (שוב יהיה זה מדויק יותר לכנות זאת 'פיזור העולים') היה בניית ערי פיתוח. בשנים 1949-1956 הוקמו שלושים ושבע עיירות פיתוח. עשרים ושבע מהן היו ערים ערביות שננטשו (או 'הונטשו'), ועשר חדשות. בעיירות הוקמו מפעלים עתירי עבודה לא מקצועית, שלא הבטיחה התפתחות מקצועית וקידום (שלא לפי המלצת מתכנני הערים שהממשלה נעזרה בהם, אשר יעצו להקים את היישובים על ידי זימה פרטית, ועל ידי יישום העיקרון המאפשר פעילות אוטונומית של תושבי האזורים החדשים). התקציבים שהופנו אליהן היו מלכתחילה נמוכים מאלה שהופנו לערים בפריפריה. רמת השירותים הנמוכה והיעדר כוח אטרקטיבי למשיכת מתיישבים ותיקים ומבוססים יצרו מציאות שהרחיקה אף את העולים האמביציוזים, הכישרונים ובעלי פוטנציאל להתקדמות. כך הודבקו לעיירות הפיתוח תוויות של נחשלות כלכלית וחברתית.⁸⁹ ואכן, ברוב הערים האלו נותרה אוכלוסייה חלשה בלבד, ששימשה כוח עבודה זול ליישובים החקלאיים.

המטרה, שערים אלו ישמשו מנוף מרכזי לפיתוחם של אזורי פריפריה, לא התממשה. למעשה הכישלון בגיבושה של מדיניות עיור לאומית הרחיב מאוד את הפערים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים שהיו קיימים ממילא בין הוותיקים, רובם יוצאי אירופה, ובין העולים החדשים, ובעיקר יוצאי אסיה ואפריקה. מדיניות העיור ופיזור האוכלוסייה נכשלה עקב הסיבות שהוזכרו, וסיבה נוספת היא התחום האידאולוגי. האידאולוגיה הצינונית, שהאדירה את ערך החלוציות, התמחתה בפיתוח אזורים כפריים ולא התנסתה בפיתוח עירוני של ממש, ודאי לא ברמה הלאומית. חוסר הניסיון גרם לעשיית טעויות רבות, ואת מחירן שילמה בעיקר אוכלוסיית העולים החדשים.⁹⁰

89 הכהן, 'משימות מתנגשות במושבי העולים', עמ' 116-117.

90 דן גלעד, ארנון גולן, ישראל בעשור הראשון - יחידה 4, המערך העירוני ופריסת האוכלוסייה, תל אביב 2001, עמ' 117, 138-139.

אמנם בן-גוריון האמין כל הדרך בהיות ההתיישבות סוכן של מיזוג גלויות, אלא שהמציאות הפנתה לו עורף. למעשה, סוציולוגים טענו שמדיניות פיזור האוכלוסייה הייתה מנוגדת להשגת המטרה של מיזוג הגלויות, שראשי המדינה הצהירו עליה. הם אף הצביעו על המחיר החברתי הכבד שגבתה יצירתה של המפה החדשה, אשר גרמה לבידודם ולריחוקם של העולים מהמרכז החברתי וממוקדי הכוח במדינה.⁹¹

סיכום

בן-גוריון היה מנהיג מכונן, שהוטלה עליו המשימה לבנות מדינה ועם. בתוך כך נדרש לקבל החלטות (קשות) בזמן שעולים רבים מילאו את הארץ כמעט ללא הפוגה במשך שנים ארוכות, בשעה שהיה המצב הביטחוני רעוע ובהיעדר תשתיות ארגוניות לקליטה. לאחר הניצחון במלחמה הקשה והארוכה על עצמאות המדינה, ניצחון שהוכיח את כוחה ואת עליונותה של הציונות, התחזקה ההנהגה הן בנוגע לצדקת הדרך, והן בנוגע לאמונה באידאולוגיה הנכונה, שתאפשר למדינה קיום ארוך טווח. ההרגשה הייתה שהמדינה לא תחזיק מעמד, אלא אם כן תיווצר כאן חברת מופת. המורל לחברה שכזו היה קיים, והוא הוכיח את עצמו, ועל כן ראתה ההנהגה צורך להמשיך באותה דרך, אף על פי שהשתנה הרכב האוכלוסייה.

שנות החמישים של המאה העשרים היו שנים שהחל להתערער בהן עידן הלאומיות, בעקבות זוועות מלחמת העולם השנייה, אך עם זאת, מדינות רבות שזכו לעצמאות בעקבות המלחמה והיחלשות הקולוניאליזם התבססו על הלאומיות והיו למדינות לאום. ישראל לא הייתה שונה. התנועות הלאומיות בכללן ראו בלכידות התרבותית של החברה ערך יסודי. הן סברו שבלי שפה לאומית, ספרות לאומית, מערכת טקסים וחגים ומערכת חוקים משותפות לא תוכל חברה לאומית להתקיים ולא יהיה לה אופי משלה, שיַיחד אותה מחברות אחרות. ולכן הן פעלו ליצירת הרכיבים האלה, לחידושם או להמצאתם.⁹²

91 הכהן, 'משימות מתנגשות במושבי העולים', עמ' 109, 127.

92 זהר שביט, 'לחזור אל הליכה התרבותית', פנים, 20 (2002), עמ' 113-122 |להלן: שביט, 'לחזור אל הליכה התרבותית'|.

הציונות, כתנועה לאומית, לא הייתה יוצאת דופן בתחום זה. יצירת התרבות העברית החדשה הייתה אחד התנאים שאפשרו את בניו האומה. יוזמי התרבות העברית יצרו תרבות ששלילת הגלותיות במרכז, על כל המשתמע מכך – שפות, קודי התנהגות, מנהגים, ערכים, צורת התיישבות, אמנות ועוד. למנהיגים היה ברור שבלי תרבות ייחודית, משותפת, לא יהיה אפשר לקיים חברה פוליטית אוטונומית, ולכן ביקשו ליצור חברה לאומית עם תרבות עברית. המודל הרצוי לתרבות זו, שאכן לפי דמותו היא התעצבה, היה שילוב בין המורשת של התרבות היהודית ובין התרבות המערבית, ובהתאם לשמה – היא התבססה על השפה העברית.⁹³

כאמור, בן-גוריון, כמנהיג מוביל של תנועה לאומית, ראה במדיניות כור ההיתוך כלי להעברת התרבות החדשה לאוכלוסייה בכלל ולעולים החדשים בפרט. סיבה נוספת להחלטה על מדיניות זו הייתה המציאות הביטחונית הרעועה שהייתה שרויה בה מדינת ישראל באותן השנים. הייתה זו תקופה שחייבה סולידריות חברתית כדי להתייצב ביום הפקודה. באותן שנים עוד לא רווחה התפיסה הפלורליסטית של רב-תרבותיות. כמו במדינות הגירה דמוקרטיות אחרות באותה תקופה, גם בארץ ישראל ובמדינת ישראל יצרה האליטה את המצע המשותף, וקבוצות המהגרים השונות היו צריכות להצטרף אליו, והיה עליהן להשתלב בו, אגב ויתור על חלק ניכר מנכסי התרבות הישנים שלהן. דבר זה מעיד אולי שאמנם בחברה לאומית הזקוקה למכנה משותף תרבותי היה התהליך עצמו – של כפייה תרבותית – כואב לחלק מהאוכלוסייה, אך עם זאת הוא לא נמנע.⁹⁴

יוסף גורני שואל במאמרו 'כור ההיתוך החלקי במחשבה ובמעשה הציוניים': 'האמנם מודעים היו אבות התנועה הציונית ומנהיגיה לבעיות הכבדות הנובעות מן השאיפה ליצירת כור היתוך או מיזוג גלויות בחברה הלאומית היהודית?', והוא מחדד את השאלה, 'כוונתי לידעה, דהיינו, להכרת הבעיה, ובה בעת גם למודעות, שפירושה תפיסת משמעותה החברתית-התרבותית ביניהם, והשלכותיה של זו בעתיד וההדגשות במקור'. והוא ממשיך ועונה – 'כאן אפשר, דומני, לתת תשובה חד משמעית והיא שהבעיה הייתה גלויה להם לגבי זמנם הם, אולם, לא שיערו כלל את משמעותה לגבי העתיד'.⁹⁵

93 שם.

94 שביט, 'לחזור אל הליכה התרבותית'.

95 גורני, 'כור ההיתוך החלקי', עמ' 5.

בן-גוריון ויתר המנהיגים השתמשו במדיניות כור ההיתוך בדרך מתנשאת ומפלה לרעה, והדבר לא תרם ליצירה של הרגשת שותפות בקרב העולים. האופי הפטרנליסטי של רפואי הקליטה לא עודד בהם את השאיפה להסתגל לחברה הדומיננטית. ההסתייגות של הוותיקים מ'איכות החומר האנושי' שהגיע לארץ עם פתיחת שעריה, בורותם, הדעות הקדומות שלהם והלגיטימציה של מדיניות כור ההיתוך הדורסנית לא הקלו על העולים. למעשה שם, בשנות העלייה הגדולה שהופעלה בה מדיניות כור ההיתוך, נעוצים שורשי המשבר החברתי-תרבותי שמלווה אותנו עד היום. השלכותיו של שסע זה ניכרות ביתר שאת בשנים האחרונות. ברור כי ההנהגה בארץ ידעה על הבעיות הכבדות הנובעות מן השאיפה ליצור בעזרת כור ההיתוך מיזוג גלויות בחברה הלאומית היהודית. בן-גוריון כתב ב־1951:

חלק גדול של העולים באים אלינו ללא ידיעת אלפא ביתא, ללא סימן של חינוך יהודי או אנושי [...] והם יוצאי ארצות חשוכות, נידחות, מדוכאות ועשוקות. הקליטה הרוחנית של עלייה זו, מיזוגה ועיצובה, הפיכת אבק אדם זה לאומה תרבותית, יוצרת, עצמאית ונושאת חזון – היא מלאכה לא קלה. נדרש מאמץ אדיר, מוסרי וחינוכי, מאמץ מלווה אהבה עמוקה וטהורה לאיחוד נידחים אלה, להנחיל להם נכסיה האומה וערכיה, לנטוע גלויות מרוחקות ועשוקות אלה בתוך חברתנו, תרבותנו, לשוננו ויצירתנו, לא כגומלי חסדים – אלא כשותפי גורל.⁹⁶

מתוך קטע זה עולה התיוג השלילי של העולים, המתאר תיאור סטראוטיפי הן את עולי אירופה (שארית הפלטה) והן את עולי ארצות האסלאם. אך קטע זה חושף בעיקר את הבנתו של בן-גוריון לקשיים של הוותיקים דווקא, בתהליך קליטת העלייה. נראה שההנהגה גילתה סולידריות רבה לקשיים הכבדים של הקולטים (ובחלט היו כאלה) יותר מאשר לקשיים של העולים. ייתכן שהדבר נעוץ בידיעה הברורה כי עלייה היא פעולה קשה וכי תהליך הקליטה מחייב את העולה להתמודד עם קשיים רבים. אולי ידיעה ברורה זו וההרגשה ש'גם אנחנו היינו עולים, והתגברנו על

96 בן-גוריון, 'יחוד ויעוד', כוכבים ועפר, עמ' 24-25.

הקשיים, הנה אנחנו בסדר' הן שהקהו את הרגישות לעולה ואת ההזדהות עם קשיו.

בגלל חששותיהם ואף חרדתם של בן-גוריון, של ההנהגה ושל האוכלוסייה הוותיקה מההשפעה מרחיקת הלכת שעלולה להיות לעולים בשנות החמישים על המורשה התרבותית-חברתית של המדינה החדשה הודלקה אש כור ההיתוך חזק מדי, ולפיכך 'במקרים מסוימים חרכו את התבשיל',⁹⁷ שכן לכור היתוך זה נכנסה קבוצה אחת ותרבות אחת מעמדה של כוח, והאחרת מעמדה של חולשה. היתוך לא היה בכור הזה, וגם לא אינטגרציה ואולי אף לא תהליך של בינוי אומה.⁹⁸

במדיניות כור ההיתוך דרשה הציונות מהעולים מהפכה כפולה – לוותר על הגלותיות שלהם ועל המסורת. העולים המזרחים נדרשו למהפכה משולשת מכיוון שדרשו מהם גם לוותר על בסיס התרבות שלהם, דבר שלא נדרש מיתר העולים. נראה שהחברה הקולטת לא הבינה שמן הראוי ליצור מרקם תרבותי משולב של מזרח ומערב בישראל.⁹⁹ כל פרט בחייהם של היהודים-העורבים, כמו שמכנה אותם שוחט, היה בזוי וחויב בשינוי. מזון, דיור, לבוש, פרנסה, בריאות – כל אלו היו תלויים במערכת חדשה בעלת מונחים שהיו עוינים את מה שייצגו מזרחים. ערכי התרבות ודמויות החיקוי של ילדים ונערים שעלו מארצות האסלאם הושפלו ונדחקו. דמות האב הכול-יכול נרמסה. ההורים הוצגו כאנשים לא רלוונטיים ופרימיטיביים, הערכים שדיברו בשמם הוצגו כשלייליים וככאלה שצריך להתנתק מהם ולהתנכר להם.¹⁰⁰

כור ההיתוך יצר קיפוח, הוא התעלם מהריבוי התרבותי של הישראלים. הוא כפה תבנית אחידה, בעלת אוריינטציה ברורה. ולכן כיום ישנו צורך חזק של ישראלים רבים לסמן ביניהם הברלים – בין עדות, בין מוצאים, בין אמונות, בין מינים. זהו ריבוי שמתפרץ בדרך הרסנית מכיוון שהיה

97 א. ב. יהושע, 'רב תרבותיות בישראל', מפנה, 32 (2001) [להלן: יהושע, 'רב תרבותיות בישראל'].

98 פיקאר, 'רב תרבותיות', עמ' 13, 17.

99 יהושע, 'רב תרבותיות בישראל', עמ' 22.

100 אלה שוחט, זיכרונות אסורים – לקראת מחשבה רב תרבותית, תל אביב 2001, עמ' 160.

ניסיון להתעלם ממנו. זוהי תגובה להאחדה הגסה של שנות החמישים.¹⁰¹ למעשה, מדיניות כור ההיתוך החלה להיזנח לקראת סוף שנות החמישים לא משיקולים אידאולוגיים אלא מגישה פרגמטית שהכירה בכך שעומות חזיתי עם המסורות התרבותיות ה'גלותיות' של עולי המזרח מכבידה על השתלבותם ולמעשה גורמת להם להיות מנותקים, ולהרגיש דחייה לממסד הקולט.¹⁰² הבנה זו גרמה להכרה שיש צורך בשינוי במדיניות, ולא – יוביל המצב או לשינוי פוליטי משמעותי או למלחמת אזרחים.

לא פעם בשנים האחרונות הגישה הרב-תרבותית מוצעת כפתרון. אינני בטוחה שהפתרון הנכון למציאות הישראלית החברתית-תרבותית הסבוכה הוא רב-תרבותיות מכיוון שמדיניות זו עלולה ליצור חברה מפורדת או אף לפרק את החברה הישראלית לקבוצות תרבותיות מסוגרות, לא סובלניות, הקשובות לעצמן בלבד, הקשורות לאינטרסים שלהן בלבד ועוונות את הקבוצות האחרות.¹⁰³

השאלה כיצד אפשר לפתח במדינת ישראל חברה פלורליסטית בלי לוותר על מסד ישראלי דמוקרטי רחב ומוסכם חורגת מהנושא הנדון במאמר זה. אסיים במשל יפה בין סיפור מגדל בבל למצב החברתית-תרבותי במדינתנו.

בפרשת נח, בסיפור מגדל בבל, פותח הפסוק הראשון (בראשית יא): 'יהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים'. עוד לפני ההיבריס של בניית המגדל, כבר היה חטא השפה האחת, הבלתי פלורליסטית – אם תרצו, הנמשל הוא חטא 'כור ההיתוך' המחייב את כולם לשפה אחת ולתרבות אחת, ללא אפשרות בחירה. ומהו העונש שנגזר לאחר בניין מגדל בבל? 'הבה נרדה ונבלה שם שפתם אשר לא ישמעו איש שפת רעהו' (פסוק ז). אם תרצו, הנמשל לעונש הוא 'רב-תרבותיות' כזאת שתגרום שלא נשמע עוד ולא נבין איש שפת רעהו. הפתרון לא מצוי במוניזם תרבותי, ולא בכבל רב-תרבותית (או פוסט-מודרנית) מפוררת, אלא במרחב שביניהם – פלורליזם תרבותי רחב ביחד עם שפה משותפת.¹⁰⁴

101 ניסים קלדרון, פלורליסטים בעל כורחם – על ריבוי התרבויות של הישראלים, תל אביב 2000.

102 ליסק, 'העלייה הגדולה', עמ' 208-209.

103 http://www.zinman.macam98.ac.il/ziv_yossi/ יוסי זיו, מתוך המאמר 'כור ההיתוך, פער עדתי ורב תרבותיות בישראל' [להלן: זיו, 'כור ההיתוך'].

104 יוסי זיו, 'כור ההיתוך'.